

**ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ**

ИҚТИСОД ВА БОШҚАРУВ ФАКУЛЬТЕТИ

Ҳимояга руҳсат
“Иқтисод” кафедраси
муdiri и.ф.н., доц.
Буткеева Т.М. _____
2010 йил «___» _____

**АЛОҚА КОРХОНАЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ
САЛОҲИЯТИНИ БАҲОЛАШ**

мавзуида

МАЛАКАВИЙ БИТИРУВ ИШИ

Битирувчи:
110-06 Иу гуруҳ талабаси

Ашуров Ф.М.

Илмий раҳбар: и.ф.н., доц.

Ибрагимов А.Х.

Тақризчи: и.ф.н., доцент

Зиядуллаев К.Ш.

ММҚ ва ТХ
бўйича маслаҳатчи:

Қодиров Ф.М.

Тошкент – 2010

ЎЗБЕКИСТОН АЛОҚА ВА АХБОРОТЛАШТИРИШ АГЕНТЛИГИ
ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ УНИВЕРСИТЕТИ

Иқтисод ва бошқарув факультети Иқтисод кафедраси,
Иқтисодиёт йўналиши

ТАСДИҚЛАЙМАН

Кафедра мудири _____
2010 й. « ____ » _____

Малакавий битирув ишига

Т О П Ш И Р И Қ

Талаба Ф.И.Ш. Ашуров Фаррух Мўминович

Мавзу: **АЛОҚА КОРХОНАЛАРИНИНГ МОЛИЯВИЙ САЛОҲИЯТИНИ**

БАҲОЛАШ

1. 2010 йил «27» 01 даги 48/06 - сонли буйруқ билан тасдиқланган
2. Ишни ҳимояга топшириш муддати 31.05.10
3. Ишга оид дастлабки маълумотлар : Президент асарлари, иқтисодий дарсликлар, қонун, қарор, фармонлар ва бошқа меъёрий ҳужжатлар, газета ва журналлар, корхона молиявий ҳисоботи ҳамда интернет маълумотлари.
5. Ҳисоблаш – тушунтириш ёзмалар мазмуни (ишлаб чиқариладиган масалалар рўйхати) : БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ, АЛОҚА КОРХОНАЛАРИ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ, ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИДА МОЛИЯВИЙ САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ.
4. График материаллар рўйхати (слайдлар)

5. Топшириқ берилган сана _____

Раҳбар: _____
Топшириқ олдим: _____

МУНДАРИЖА

1-БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ.....	6
1.1. Корхоналарда молиявий таҳлилнинг асосий талаблари ва манбалари....	6
1.2. Хорижий мамлакатлар молиявий таҳлили тажрибаси.....	14
2-БОБ. АЛОҚА КОРХОНАЛАРИ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛИ.....	26
2.1. Телекоммуникация хизматлари бозори ҳозирги ҳолатининг таҳлили.....	26
2.2. Ўзбектелеком АК иқтисодий-молиявий ҳолатини баҳолаш.....	47
3-БОБ. ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИДА МОЛИЯВИЙ САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ.....	59
3.1. Мувозанатлашган ликвидлиликни таъминлаш орқали компаниянинг телекоммуникация хизматлари бозоридаги фаолиятини такомиллаштириш.	59
4-БОБ. ТЕХНИКА ХАВФСИЗЛИГИ ВА МЕХНАТНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ.....	70
4.1. Алоқа корхоналари ва ташкилотларида меҳнат муҳофазаси бўйича ишларни ташкил қилиш ва уларнинг бажарилиши устидан назорат.....	70
4.2. Бино ва иншоотларни ёнғин ва портлаш хавфи бўйича гуруҳланиши....	75
4.3. Ишлаб чиқариш жараёнидаги ёнғин хавфини таҳлил қилиш.....	77
ХУЛОСА.....	82
ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	84

КИРИШ

Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш, уларнинг ишларини яхшилаш, самарадорлигини оширишнинг муҳим омили бўлиб келган ва шундай бўлиб қолади. Хўжалик фаолиятини таҳлил қилиш корхоналарнинг ишлаб чиқариш, молиявий, меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш даражасини аниқлашга ёрдам беради, фойдаланилмаган ресурсларни аниқлаб, корхоналарнинг келгусида ривожланиши, уларнинг молиявий ҳолатини яхшилаш учун зарур тавсияларни ишлаб чиқишга имкон беради.

Халқ хўжаликни бозор муносабатларига ўтказиш билан корхоналар хўжалик фаолиятини таҳлил қилишнинг аҳамияти янада ортади, чунки бозор муносабатлари шароитида ишлаб чиқаришга жорий этилмаган ресурсларни аниқлаш ва улардан самарали фойдаланиш энг долзарб муаммога айланади.

Бозор муносабатлари шаклланиши, ривожланиши, кўп укладли бозор иқтисодиётини барпо этиш, ҳар хил шаклдаги бизнесни ва ишбилармонликни ривожлантириш корхоналар фаолиятининг молиявий натижалари фойда ва рентабеллик корхоналар фаолиятининг асосий кўрсаткичларига айланишига олиб келади.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг ҳуқуқий базасини ташкил қилувчи Республика Қонунлари, Президентимиз Фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг юзлаб қарорлари қабул қилинди ва қабул қилиняпти.

Республикада амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларнинг энг асосий йўналишларидан бири — бошқарув тизимини такомиллаштириш ҳисобланади. Бу масалани ижобий ҳал этишда корхоналарнинг хўжалик фаолияти ва молиявий ҳолатини таҳлил қилиш катта рол ўйнайди. Чунки корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш бошқарув тизими самарадорлигини оширишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Бозор муносабатлари даврида бу шартнинг асосий қисми, корхоналар

молиявий ҳолатининг таҳлили ҳисобланади. Республикада янги молиявий ҳисобот шакллари қабул қилинди, уларни ўрганиш ва улардан кенг фойдаланиш услубларини барпо этиш катта аҳамиятга эга.

Бозор муносабатлари даврида республикада бу масалани ечиш мақсадида молиявий таҳлил услубиятини такомиллаштириш учун бир қатор тадбирлар амалга оширилмоқда. Лекин бу борада ҳали ечилмаган муаммолар ҳам кам эмас. Молиявий таҳлилни ўтказишдан манфаатдор ташкилотлар, органлар, мутахассислар ҳали ҳам илмий, ҳам амалий нуқтаи назардан асосланган услуб билан таъминланмаганлар. Бу ҳолат, албатта, бозор муносабатларини шакллантириш даврида корхона ва ташкилотларга самарали бошқарувчилик қилишда салбий роль ўйнамоқда.

Мавзунинг ўрганилганлик даражаси. Алоқа корхоналарининг хизматлари бозорининг ривожланиш истикболлари ва йўналишлари, корхоналарда молиявий бошқарувни ташкил этиш масалалари бир қатор мамлакатимиз ва хорижлик олим-мутахассислар томонидан тадқиқ этилган.

Бу борада хориж олимларидан И.Ансоф, В.Беренс, Г.Бирман, М.Бромвич, М.А.Горелик, Е.А.Голубицкая, Э.Долан, К.Макдонелл, М.Питер, Л.Д.Рейман, Дж.Сакс, Г.А.Титоренко, Э.Хельферт каби олим ва мутахассислар изланишлар олиб боришган.

Шунингдек алоқа корхоналари хизматлари бозорини умумий тадқиқ этишга мамлакатимиз олим мутахассисларидан Э.А.Акрамов, А.Н.Арипов, Т.М.Буткеева, Р.Я.Досумов, Т.К.Иминов, Т.С.Маликов, М.А.Махкамова, Х.А.Мухитдинов, М.М.Махмудов, Х.М.Мирзохидов, Н.Х.Хайдаров, Л.И.Шибаршова кабилар катта хисса қўшганлар.

Бироқ қайд этилган ва бошқа кўпчилик мутахассисларнинг илмий асарларида алоқа корхоналари хизматлари бозори умумий жиҳатдан тадқиқ этилган, яъни муаммонинг молиявий жиҳатлари кўриб чиқилмаган ёки жуда тор доирада тадқиқ этилган.

Ишнинг мақсади. Битирув маклакавий ишнинг бош мақсади –алоқа

корхоналари хизматлари бозорининг молиявий ҳолатини тадқиқ этиш асосида, уни келгусида ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини ишлаб чиқиш ҳамда алоқа корхоналарида молиявий ишларни ташкиллаштириш, режалаштириш, молиявий қарор қабул қилиш ёки олдиндан кўра билиш каби масалаларни кўриб чиқиш ва самарали молиявий бошқарувни йўлга қўйиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Бош мақсаддан келиб чиқиб қуйидаги вазифалар белгиланди:

- корхоналарда молиявий таҳлилнинг асосий талаблари ва манбаларини тадқиқ этиш;

- хорижий мамлакатлар молиявий таҳлили тажрибасини ўргариб чиқиш;

- ривожланган молиявий механизмларнинг телекоммуникация хизматлари бозори тараққиётидаги ўрнига баҳо бериш ва асослаш;

- «Ўзбектелеком» акциядорлик компаниясини телекоммуникация хизматлари бозорининг молиявий ҳолатини тадқиқ этиш;

- мувозанатлашган ликвидлилиқни таъминлаш орқали компаниянинг телекоммуникация хизматлари бозоридаги фаолиятини такомиллаштириш бўйича илмий асосланган тавсиялар ишлаб чиқиш;

Битирув малакавий ишининг таркибий қисми. Мазкур битирув малакавий иш кириш, учта боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат.

1-БОБ. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ВА КОРХОНАЛАРНИНГ МОЛИЯВИЙ ҲОЛАТИНИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

1.1. Корхоналарда молиявий таҳлилнинг асосий талаблари ва манбалари

Корхоналарнинг молиявий ҳолати бу:

- комплекс равишдаги тушунча бўлиб, у ўз ичига кенг кўрсаткичлар тизимини олади, улар корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлигини ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалайди;
- корхоналар фаолиятидаги бутун ишлаб чиқариш ва хўжалик омилларининг ҳаракати, уларнинг ўзаро алоқадорлиги натижасидир;
- корхоналарнинг мўътадил ишлаб чиқариш, тадбиркорлик ва бошқа фаолияти учун зарур бўлган молиявий ресурслар билан таъминланганлиги ва улардан самарали фойдаланиш ифодасидир;
- корхоналарнинг бошқа хўжалик субъектлари, органлари ва ташкилотлари билан ўзаро алоқаларни ҳақиқий акс эттиришидир.

Корхоналарнинг ички ва ташқи омиллар таъсири остида шаклланган молиявий ҳолати, уларнинг истиқболини аниқлаш билан бирга, бу корхона билан алоқада бўлган бошқа ташкилотлар ва корхоналарнинг молиявий ҳолатига таъсир кўрсатади. Умуман корхоналарнинг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятини, жумладан уларнинг молиявий ҳолати таҳлили асосини бир бутун комплекс иқтисодий фанлар: иқтисодий назария, макро ва микро иқтисодиёт, менеджмент ва маркетинг, статистика, бухгалтерия ҳисоби, аудит, молия, кредит, пул муомаласи ва бошқалар ташкил этади. Демак, таҳлилчи мутахассис-аудиторлар кенг иқтисодий илмга эга бўлишлари лозим.

Иқтисодий адабиётда, маълумки, “Молиявий таҳлил” атамасидан фойдаланилади. “Молиявий таҳлил” барча иқтисодий таҳлилнинг бир шакли ҳисобланади, иккинчи шакли – бу “бошқарувлик таҳлили”. Демак, мазмунан

“Молиявий таҳлил” ва “Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили” – бу ҳар хил мазмунга эга бўлган иборалар.

Бизнинг маърузамиз Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишга бағишланган, лекин иқтисодий адабиётда қабул қилингандек, қисқа ифодалаш учун маърузаларда “Молиявий таҳлил” атамасидан фойдаланилган. Иқтисодий адабиётда Корхоналарнинг молия ҳолати таҳлили жараёни ҳам “Молиявий таҳлил” деб қабул қилинапти.

Корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш, яъни молиявий таҳлил — кенг кўрсаткичлар ёрдамида, комплекс усулларида фойдаланиб корхоналарнинг молиявий ресурслари борлигини, ҳолатини, жойлашганлиги ва улардан фойдаланиш даражасини ифодалашдир.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб жараён бўлиб, у ташкил қилиниши, бунинг учун эса бир қатор талабларга асосланиши керак. Бу талаблар қуйидагилардан иборат:

- мутлақ ва нисбий кўрсаткичлар ўртасидаги алоқаларни борлигини билиш;
- молиявий таҳлил мобайнида мутлақ ва нисбий кўрсаткичлардан биргаликда фойдаланиш;
- молиявий таҳлил мантиқий равишда амалга оширилиб, у индуктив усулга — алоҳида ҳодисалардан умумий ҳодисаларга ўтиш, молиявий ҳолатнинг бир шакл кўринишидан умумий кўринишга ўтиш ва дедуктив усулга — умумий ҳодисалардан алоҳида ҳодисаларга ўтишга асосланиб таҳлил қилиш;
- ҳамма фойдаланилаётган кўрсаткичлар бир хил, асосланган усулда аниқланиши лозим;
- молиявий ҳолатни таҳлил қилишда таҳлил қилинаётган корхона кўрсаткичларини бошқа корхоналар, ўртача тармоқ кўрсаткичлари ва илғор корхоналар кўрсаткичлари билан таққослаш;
- молиявий таҳлилнинг ҳар томонлама бўлишлиги ва корхоналарнинг

умумий молиявий ҳолатига таъсир қилувчи омилларни таҳлил этиш;

- молиявий таҳлилни самарали ўтказиш учун керакли маълумотларни олдиндан тайёрлаш ва бу борада асосий тасдиқланган молиявий манбалар билан чекланмасдан бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотларидан фойдаланиш;

- молиявий таҳлил объектив равишда ташкил қилиниб, у корхоналарнинг молиявий ҳолати реал даражасини ифодалаши лозим;

- молиявий таҳлил ўз вақтида ўтказилиб, таҳлил якунларига асосланиб, молиявий ҳолатни яхшилаш чораларини ўз вақтида амалга оширишга имкон бериш;

- молиявий таҳлил комплекс равишда ўтказилиб, унда молиявий ҳолатнинг ҳамма шакл ва йўналишлари ифодаланиши лозим;

- молиявий таҳлил ўз вақтида ва ҳаққоний бўлиб, у молиявий ҳолатни кўтаришга бағишланган тадбирларни ишлаб чиқиб, уларни амалга оширишга имкон бериши;

- молиявий ҳолатни таҳлил қилиш шундай вақтда ўтказилиши лозимки, таҳлил якунлари қўйилган мақсадни амалга ошириб, корхона бошқарувини такомиллаштиришга имконият туғдириши лозим;

- молиявий таҳлил барча йиғилган ва умумлаштирилган маълумотларга асосланиб, керакли кўрсаткичлардан фойдаланиб, бу кўрсаткичларнинг асослилиги тўғри усулларда аниқланиши лозим,

Кўриниб турибдики, молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб ва муҳим бўлганлиги сабабли у бир қанча талабларга асосланган бўлиши лозим. Юқорида кўрилган талабларга асосланиб, молиявий таҳлил корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилишда қуйидаги вазифаларни бажаришга йўналтирилиши керак:

1. Корхоналарнинг молиявий даражасини баҳолаш.
2. Молиявий ҳолатнинг ўзгаришини аниқлаш.
3. Молия ҳолатига таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш.

4. Корхоналарда қўлга киритилган молиявий ҳолат даражасини ифодалаб, бу борада ҳали фойдаланилмаган имкониятларни, мавжуд захираларни кўрсатиб бериш.

5. Корхоналарда ҳали фойдаланилмаган имкониятларни сафарбар этиш мақсадида тавсиялар, таклифлар ишлаб чиқиш ва уларни амалга ошириш шарт-шароитларини кўрсатиб бериш.

Бажариладиган вазифалар шуни кўрсатаптики, молиявий ҳолатни таҳлил қилиш корхоналарда шаклланаётган бошқарув тизимини такомиллаштиришда катта аҳамиятга эга. Молиявий таҳлил бошланмасдан таҳлилнинг объектлари ва предметлари аниқланиши лозим. Молиявий таҳлилнинг асосий объект, хўжалик субъектлари, алоҳида корхоналар, ташкилотлар ҳисобланади. Лекин молиявий ҳолат корхоналар гуруҳи, ишлаб чиқариш тармоқлари миқёсида ҳам аниқланиши мумкин.

Молиявий таҳлилнинг предмети корхона ва ташкилотларнинг молиявий фаолияти, уларнинг молиявий ресурсларидан фойдаланиш жараёни ҳисобланади. Молиявий таҳлилнинг мақсади ва унинг йўналишини эътиборга олсак молиявий таҳлил ҳар хил шаклда бўлиши мумкин; тармоқлараро, тармоқда, корхоналар миқёсида, жорий ва истiqболий, тезкорликда тугалланган бўлиши мумкин. Тармоқлараро молиявий таҳлилда тармоқлараро иқтисодий алоқаларни назарда тутган ҳолда таҳлил қилинаётган корхоналарнинг молиявий ҳолати ўртача тармоқ кўрсаткичлари билан солиштирилади.

Тармоқ миқёсида ўтказилаётган молиявий таҳлилда таҳлил қилинаётган корхоналарнинг молиявий кўрсаткичлари шу тармоқдаги бошқа корхона ҳамда илғор корхоналар кўрсаткичлари билан таққосланади. Бозор муносабатлари даврида бутун корхона ва ташкилотлар мустақил равишда фаолият олиб борар экан, молиявий таҳлилнинг энг асосий шакли алоҳида корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш ҳисобланади.

Тугалланган молиявий таҳлилда корхонанинг бутун молиявий ҳолати

таҳлил қилинади, ундан ташқари корхоналар молиявий ҳолатининг алоҳида йўналишлари, шакллари таҳлил қилиниши мумкин.

Тезкор, таҳлил корхоналар фаолиятида доимо, узлуксиз бўлиши керак. Унда молиявий ҳолатнинг алоҳида кўрсаткичлари кузатиб борилади ва уларнинг ўзгаришига қараб бошқарув тадбирлари ишлаб чиқилиб амалга оширилади.

Жорий молиявий таҳлил чорак ва ярим йиллик молиявий ҳисоботлар бўйича ўтказилиб, молиявий ҳолатни йил давомида ўзгартириб, яхшилаб туриш имкониятини беради. Фаолият кўрсатаётган ҳар бир корхона ўз истикболига эга бўлиши зарур, бу истикбол тадбирлари эса корхоналар бўйича ишлаб чиқилиши керак. Шу муносабат билан корхоналарнинг молиявий ҳолати истикболини ҳам таҳлил қилиб туриш керак.

Молиявий таҳлилнинг йўналтирилганлиги нуқтаи назардан молиявий таҳлил қуйидаги шаклларда ўтказилиши мумкин:

- горизонтал таҳлилда ҳисобот давридаги молиявий ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичлар ўтган давр билан таққосланади, яъни бу кўрсаткичларнинг динамикаси аниқланади;

- вертикал таҳлилда молиявий ҳолатга тааллуқли бўлган кўрсаткичларнинг таркибий-тузилмаси ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ёки уларни қопловчи манбаларининг ҳисобот давридаги таркиби ва уни ўтган даврга нисбатан ўзгариши ифодаланади;

- нисбий кўрсаткичлар таҳлилида молиявий ҳолат кўрсаткичлари ўртасидаги алоқа ўрганилади. Масалан, корхона маблағларининг ва уларнинг манбалари ўртасидаги алоқа, молиявий ресурслар ва улардан фойдаланиш ўртасидаги алоқа ифодаланади;

- таққослаш таҳлилида корхона бўйича молиявий ҳолат унинг алоҳида бўлимчалари молиявий ҳолати билан таққосланди, бу корхонанинг молиявий ҳолати бошқа корхоналарнинг молиявий ҳолати билан солиштирилади;

- пировардида, омиллар таҳлилида корхонанинг молиявий ҳолатига

таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлил этилади.

Юқорида кўрсатилган молиявий таҳлилнинг шаклларида ташқари яна амалиётда ички ва ташқи, молиявий ва бошқарувчанлик таҳлили шакллари қўлланилади.

Ички молиявий таҳлил корхоналарнинг ходимлари томонидан ўтказилиб, шу корхоналарнинг бошқарув тизимини келгусида такомиллаштириш ва молиявий ҳолатини яхшилаш мақсадида ўтказилади.

Ташқи молиявий таҳлил корхоналарнинг ходимлари томонидан эмас, балки органлар, ташкилотлар ходимлари томонидан ўтказилади. Бу таҳлил корхоналарнинг илтимоси бўйича ёки ташқи орган, ташкилот, корхона ходимлари томонидан назорат сифатида ўтказилиши мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш билан молиявий ва бошқарувлик таҳлилидан кенг фойдаланилмоқда ва бу таҳлил шакллари катта аҳамият касб этаяпти.

Молиявий таҳлил — корхоналарнинг очиқ тарздаги молиявий ҳисоботларининг маълумотларига асосланиб ўтказиладиган таҳлилдир.

Юқорида таъкидланганидек молиявий таҳлилни корхоналарнинг ходимлари ўтказиши мумкин, лекин молиявий ҳисобот очиқ бўлганлиги учун бу таҳлилни бошқа ташқи органлар, корхоналар ва ташкилотлар — солиқ, молия, банк ва бошқалар томонидан ўтказилади ҳамда корхоналарнинг молиявий ҳолатига баҳо берилади.

Бошқарув таҳлил бевосита корхоналар томонидан ўтказилиб, у ҳам очиқ, ҳам ёпиқ ҳисобот ахборотларига асосланади ва бу таҳлил якунлари корхоналар раҳбарияти томонидан бошқарувликни такомиллаштириш учун фойдаланилади. Бу таҳлилда ёпиқ маълумотлардан фойдаланилганлиги учун бу таҳлилни асосан ташқи корхона ва органлар эмас, бевосита корхона ходимлари олиб борадилар, чунки бозор муносабатлари даврида ҳар бир корхона ўзининг ҳисоб сиёсатиغا эга. Шунингдек, унинг фаолиятида тижорат сирлари бўлиб, улар молиявий ҳисоб ва ҳисоботда эмас, бошқарма ҳисоб ва

ҳисоботида ифодаланади.

Молиявий ва бошқарув таҳлил шакллари бир бирини инкор қилмайди, улар бир-бири билан боғлиқ, лекин бажарадиган вазифалари ва хусусиятлари ҳар хил.

Молиявий таҳлил қуйидаги хусусиятларга эга:

- молиявий таҳлилнинг яқунлари очик бўлиб, улардан ҳамма фойдаланиши мумкин;
- молиявий таҳлилнинг субъектлари ва бу таҳлилнинг яқунларидан фойдаланувчи орган, корхона, ташкилотлар таркиби кенг;
- молиявий таҳлил ҳамма учун мосланган, нашр этилган ҳисобот маълумотларига асосланади;
- молиявий таҳлил корхоналар ички бошқарув муаммоларини ечиш учун ўтказилади;
- молиявий таҳлилнинг йўналиши молиявий ҳисобот маълумотлари билан чекланган бўлиб, унда чегараланган аниқ бир вазифалар ечилади. Бу молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги, фойда, рентабеллик даражаси ва бошқалардир.

Ўз навбатида бошқарув таҳлили қуйидаги хусусиятлар билан ифодаланади:

- 1) корхона тижорат сирларини сақлаш мақсадида бошқарувлик таҳлилнинг ёпиқлиги;
- 2) бошқарув таҳлили ўтказилганда фойдаланадиган маълумотлар таркиби чегараланмайди. Бу таҳлилда очик молиявий ҳисобот маълумотларидан ташқари, бирламчи бухгалтерия ҳисоби маълумотлари, махсус ташкил қилиб йиғилган маълумотларидан фойдаланилади;
- 3) бошқарув таҳлилида таҳлил йўналишлари, фойдаланилаётган кўрсаткичлар, бажариладиган вазифалар чегараланмайди;
- 4) бошқарув таҳлилининг яқунлари ички мақсадлар ҳамда молиявий ҳолатни яхшилаш учун фойдаланилади.

Кўриниб турибдики, корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш кенг миқёсда ва аниқ вазифаларни бажариш учун ўтказилади. Корхоналарни ишлаб чиқариш, хўжалик фаолиятининг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш учун анъанавий, қадимдан қўлланиб келинаётган усуллар билан бирга, кенг тарзда статистика усуллари, молиявий ҳолатни ифодаловчи маълумотларни йиғиш ва умумлаштириш, статистик кузатишларни ўтказиш, мутлақ, нисбий, ўртача, динамик кўрсаткичлардан фойдаланиш, динамик қаторлардан, иқтисодий индекслар тизимидан, омиллараро корреляция алоқаларини аниқлаш, жадвал ва чизма тизимидан фойдаланиш лозим.

Умуман таҳлил қилиш усуллари, айниқса, молиявий ҳолатни таҳлил қилиш усуллари бозор муносабатларига ўтиш билан янада такомиллаштирилиши, корхоналараро таққослаш, рақобатчи ва илғор корхоналар билан таққослаш ҳамда корхоналарнинг истиқбол молиявий ҳолатини таҳлил қилиш усуллари катта аҳамиятга эга бўлиб қолади.

Молиявий таҳлил кўп қиррали мураккаб иш бўлиб, у ўз ичига корхоналарда шаклланган молиявий ҳолатни, унинг алоҳида йўналиш бўйича молиявий ҳолатини аниқловчи шарт-шароит, омилларни, корхоналар молиявий ҳолатини келгусида кўтариш имкониятларини, захираларини, йўналишларини таҳлил қилишни олади. Демак, молиявий таҳлилни ҳар томонлама тайёрлаб, сўнг ўтказиш лозим. Шу сабабли молиявий таҳлилни тайёрлаш ва ўтказиш бир қанча босқичларни ўзига олиб, улар қуйидагилардан иборат:

- молиявий таҳлилни ўтказишнинг ишчи дастурини тузиш. Дастурда таҳлилнинг мақсади ва вазифалари аниқланади;
- таҳлилни ўтказувчиларнинг таркибини аниқлаш, яъни таҳлил қилувчиларнинг рўйхатини тузиш;
- таҳлил учун фойдаланиладиган иқтисодий маълумотларни тўплаш;
- молиявий таҳлилда фойдаланадиган кўрсаткичлар тизимини аниқлаш;
- молиявий таҳлил кўрсаткичларини ҳисоблаш усуллари аниқлаш;

- таҳлилда фойдаланадиган кўрсаткичларни ҳисоблаш ва уларни умумлаштириш;
- таҳлил якунларини жадваллар ва чизмаларда шакллантириш;
- молиявий таҳлил натижасида хотима тайёрлаб, унда таҳлил якунлари бўйича хулосалар чиқариб, келгусида корхонанинг молиявий ҳолатини кўтаришга бағишланган тавсиялар ишлаб чиқиш;
- молиявий таҳлил якунларини махсус йиғилишда муҳокама қилиш;
- таҳлил якунлари бўйича муҳокама натижаларини эътиборга олиб, корхонанинг молиявий ҳолатини кўтариш мақсадида бошқарув тизимини такомиллаштиришга бағишланган тадбирлар ишлаб чиқиб, уларни корхона раҳбариятининг махсус қарорида ифодалаш.

Ўтказилаётган молиявий таҳлилнинг даражаси ва мазмуни фойдаланилаётган маълумотлар базасига боғлиқ иқтисодий фанларнинг ривожланиши, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларининг такомиллаштирилиши билан маълумотлар базаси ҳам такомиллашиб боради. Демак, фойдаланиладиган маълумотлар молиявий таҳлилнинг манбалари бўлиб ҳисобланади. Бундай манбалар сифатида корхоналарнинг йиллик ва бошқа ҳисоботларини кўриш мумкин.

1.2. Хорижий мамлакатлар молиявий таҳлили тажрибаси

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига ўта бориб, кўп укладли бозор иқтисодиётини кўрмоқда. Республика ташқи иқтисодий алоқалари ривожланипти, республикага хорижий мамлакатларнинг сармоялари жалб этилмоқда. Ўзбекистон жаҳон бозор иқтисодиётига кириб бормоқда.

Бу ҳолат хорижий мамлакатларда бозор муносабатларининг шаклланиши, кўтариш йўлларини ўрганишни талаб этади. Шу жумладан, фирма ва корхоналар томонидан бошқарув тизими яхши ўрганилиши керак.

Бу борада фирма ва корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга.

Хорижий мамлакатларнинг бу соҳадаги тажрибасини ўқиш, ўрганиш тўғрисида гап борар экан, республикада бу тажрибадан механик равишда фойдаланишга интилиш мавжуд. Шубҳа йўқки, хорижий мамлакатларда шаклланган молиявий таҳлил усуллари ҳар томонлама ўрганилиб, ундан кенг фойдаланилади. Лекин шу билан мамлакатимизда шаклланган усулларни инкор қилмасдан, улардан ҳам кенг фойдаланиш лозим. Бунинг учун хорижий мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасини яхши ўрганишимиз ва билишимиз керак. бозор иқтисодиётини барпо этиш тажрибасини ва бозор иқтисодиёти самарадорлигини

Маълумки, ўтган даврда — собиқ шўро пайтида корхоналарнинг хўжалик ва ишлаб чиқариш фаолиятини, уларнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш муаммолари марказлаштирилган шаклда, марказда чоп этиладиган дарсликларда, ўқув қўлланмаларда, йўриқномаларда, Иттифоқ миқёсида чиқариладиган «Бухгалтерия ҳисоби», «СССР молиялари», «Статистика ахборотлари», «Пул ва кредит» журналларида ёритиларди ҳамда бу манбалар иттифоқдош республикаларга тарқатилар эди.

Собиқ иттифоқ республикалари мустақил давлатларга айлантирилгандан кейин, ҳар бир давлат ўз юкини ўзи кўтара бошлади, бозор муносабатларига ўтиш муаммоларини ҳам ўзлари еча бошлади. Бундан ташқари, илгари шаклланган иқтисодий-социал алоқалар бузилиб кетди ва республикалараро муносабатлар мураккаблашиб, марказда, Россия Федерациясида чоп этилаётган иқтисодий адабиёт, журналларни республикаларга тарқатилиши қийинлашиб қолди. Демак, хорижий мамлакатларнинг молиявий таҳлил борасидаги тажрибаларини республикамизга етиб келиши муаммога айланди.

Шу нуқтаи назардан Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитаси ташаббускорлиги билан бошланган ишни олқишлаб, қўллаб-қувватлаш лозим. Қўмита ўзининг ҳафталик «Солиқ ва божхона хабарномалари»

рўзномасида «Ёш ҳисобчи мактаби» ва «Бош ҳисобчи академияси» саҳифаларини ташкил этиб, хорижий мамлакатларнинг бозор муносабатлари даврида ҳисоб ва ҳисоботни ташкил қилиш, молиявий таҳлилни ўтказиш борасидаги тажрибалари ёритила бошланди. Шулар қатори республикада қилинаётган ишлар ҳам ёритилипти.

Республика бозор муносабатларига ўтар экан, республикада корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш услуги бозор муносабатларига мослаб барпо этилиши лозим. Бунинг учун албатта, хорижий мамлакатларнинг, айниқса, Россия Федерациясининг тажрибасини синчиклаб ўрганиб, ундан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Шу мақсадда бизга етиб келган иқтисодий манбалардан фойдаланиб, молиявий таҳлил бўйича хорижий мамлакатларнинг тажрибаси, ундан фойдаланиш имкониятлари тўғрисида қисқа тўхталмоқчимиз.

1995 йил феврал ойида «Солиқ ва божхона хабарномалари» рўзномасида Тошкент давлат иқтисодиёт университетининг доценти, иқтисод фанлари номзоди А.Ҳ. Шоалимовнинг «Молиявий ҳолатнинг таҳлили» номли мақоласи чоп этилди. Бу мақолада муаллиф молиявий таҳлилнинг мақсади, субъект ва объектлари, маълумот манбалари тўғрисида ўз фикрларини берган.

Муаллиф ўз мақоласида хорижий мамлакатларнинг тажрибасига асосланиб молиявий таҳлилни асосий йўналишларини ёритган. Булар қуйидагилардан иборат:

- ички ва ташқи таҳлил;
- бошқарув таҳлили - умуман фирма фаолияти бўйича;
- тадқиқот таҳлили — меҳнат унумдорлиги ва моддий харажатлар таҳлили;
- функционал таҳлил – фирманинг кичик бўлимларини таҳлил қилиш.

1995 йил «Солиқ ва божхона хабарномалари» рўзномасининг 22-сонида Тошкент молия институти доценти, Ўзбекистон Республикаси ҳисобчилар ва

аудиторлар Ассоциациясининг бошқарма аъзоси, иқтисод фанлари номзоди М. Тўлаҳўжаеванинг мақоласи чоп этилган. «Молиявий ҳисобот ва молиявий коэффициентларнинг таҳлили» номли мақолада «Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби ислоҳоти» лойиҳаси материалларидан фойдаланиб, хорижий мамлакатларнинг молиявий таҳлил борасидаги тажрибаси ёритилган.

Мақолада баён этилганидек, молиявий таҳлил қуйидаги беш йўналишда ўтказилади:

- мутлақ кўрсаткичлар таҳлили, яъни корхоналарнинг маблағлари ва уларнинг манбалари ҳажм кўрсаткичлари;

- горизонтал таҳлил - корхоналар ҳисоботида ифодаланган моддаларнинг бир давр давомида мутлақ ва нисбий ўзгаришлари;

- вертикал таҳлил - корхоналар маблағларини таркибий ўзгаришлари таҳлили;

- тренд таҳлили - корхоналарнинг молиявий ҳолатини ифодаловчи алоҳида кўрсаткичларнинг ўзгариш йўналишлари таҳлили;

- молиявий коэффициентлар таҳлили, бунда молиявий коэффициентлар сифатида ликвидлик, рентабеллик, ишчанлик, бозорга оид фаоллик, корхона капиталининг таркибий кўрсаткичларидан фойдаланилган. Юқорида ифодаланган таҳлил йўналишларида молиявий таҳлил жараёнининг мантиқийлиги кўрсатилмаган.

Молиявий коэффициентлар ўз навбатида икки гуруҳга бўлинади:

- тақсимланиш коэффициентлари;

- мувофиқлаштириш коэффициентлари.

Мақолада фойдаланилган кўрсаткичларнинг мазмунига қаралганда биринчи гуруҳ коэффициентлари тақсимланиш коэффициентлари эмас, таркибий коэффициентлар, иккинчи гуруҳ молиявий коэффициентларни мувофиқлаштириш коэффициентлари эмас, нисбат коэффициентлари, деб аталса мақсадга мувофиқ бўлур эди.

Чунки тақсимланиш коэффициентлари тўғрисида гап борар экан,

корхона мол-мулки таркибида, асосий ва айланма маблағларнинг салмоқлари, умумий айланма маблағларнинг таркибида моддий ва пул айланма маблағларни салмоқлари, корхона маблағларининг манбалари таркибида ўзлик маблағларнинг манбалари, мажбуриятларининг салмоқлари ва бошқа таркибий кўрсаткичлар таҳлил этилади. Мувофиқлаштириш коэффициентлари тўғрисида гап борар экан, бу ерда молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги ва корхоналар рентабеллиги кўрсаткичлари таҳлил этилади. Демак, бу ерда корхоналар молиявий ҳолатининг ҳар хил шакллари, йўналишлари таҳлил қилинади. Лекин бу кўрсаткичлар нисбий кўрсаткичлар сифатида аниқланади.

Масалан, молиявий мустаҳкамлик коэффициенти — корхона моддий маблағлари билан уларни қопловчи манбалар ўртасидаги ўзаро нисбат, баланс ликвидлик коэффициенти — корхона айланма маблағлари билан корхонанинг қисқа муддатли мажбуриятлари ўртасидаги нисбат ва ҳоказо.

Хорижий мамлакатларнинг тажрибасига асосан молиявий коэффициентлар молиявий таҳлилда кенг фойдаланилади. Бир хил мамлакатларда молиявий коэффициентлар 80 тагача бўлиши мумкин.

М. Тўлахўжаеванинг мақоласида молиявий коэффициентларнинг қуйидаги таснифи тавсия этилган:

1. Ликвидлик коэффициентлари: жорий ликвидлик; муҳлатли ликвидлик; мутлақ ликвидлик; пок айланма-маблағлар.

2. Ишчан актив коэффициентлар: активлар айланиши; дебиторлик қарзларнинг айланиши; кредиторлик қарзларнинг айланиши; моддий ишлаб чиқариш захираларининг айланиши; операция даврининг узунлиги.

3. Рентабеллик коэффициентлари: активлар рентабеллиги; реализация рентабеллиги; корхонага тегишли маблағлар рентабеллиги.

4. Капиталнинг таркибий коэффициентлари: молиявий боғлиқлик коэффициенти; мулк коэффициенти; кредиторни муҳофаза қилиш коэффициенти; битта акциянинг фойдалилик коэффициенти.

5. Бозорга оид-актив коэффициентлар: баҳо-фойда нисбати; акциянинг даромадлиги; акциянинг балансдаги қиймати; тўланган дивидендларнинг салмоғи.

Тавсия «Қилинаётган молиявий коэффициентлар таснифи (классификацияси) катта аҳамиятга эга, лекин:

Биринчидан, келтирилган молиявий коэффициентларда корхоналар молиявий ҳолатининг ҳамма йўналишлари ифодаланган эмас.

Иккинчидан, маълумки молиявий коэффициентлар ҳамма вақт нисбий кўрсаткичлар шаклида ифодаланади. Муаллиф эса молиявий коэффициентлар таркибига мутлақ кўрсаткичларни ҳам қўшиб юборган, масалан, «пок айланма маблағлар», «операция даврининг узунлиги» ва ҳоказо.

Келтирилган таснифда молиявий коэффициентларнинг кетма-кет ифодаланиши амалга оширилмаган. Масалан, корхоналар молиявий ҳолатини умумий таҳлилидан, бу ҳолатнинг алоҳида йўналишларини таҳлил қилиш, ёки аксинча.

Ўзбекистон Республикаси иқтисодчилар уюшмасининг «Маҳсулот ишлаб чиқариш ва реализация қилиш харажатларининг таркиби» номли ўқув материалларида юқорида келтирилган молиявий коэффициентлар таснифи тўлиқ қайтарилган.

1996 йили Тошкентда ўтказилган «Рақобатлилик таҳлили» мавзусидаги Халқаро илмий семинарда молиявий коэффициентлар - «Молиявий коэффициентлар»га ва «Нисбий кўрсаткичлар»га бўлинган. Бу таснифга эътибор берсак но нисбий молиявий кўрсаткичлар ҳам бўлиши мумкин деган хулосага келинади.

1996 йили Жаҳон банки, Ўзбекистон Республикаси Давлат мол-мулк кўмитаси ва Тошкент давлат иқтисодиёт университети томонидан ўтказилган «Корхоналарни хусусийлаштириш ва қайта қуриш» мавзуидаги Халқаро илмий семинарда ҳам корхоналарнинг молиявий ҳолатини таҳлил қилиш

учун фойдаланилган кўрсаткичлар тизими муҳокама қилинди. Бу семинарда молиявий таҳлил учун қуйидаги кўрсаткичлар тизими тавсия этилди:

1. Фирмаларнинг раҳбарияти учун: ялпи фойда; соф фойда; операцион харажатлар; доимий, ўзгармас харажатларни қоплаш учун ажратилган маблағларни корхона фойдасидаги салмоғи; операцион ричаг.

2. Фирмаларнинг эгалари учун: корхонага тегишли капиталнинг фойда меъёри; оддий акциялар фойда меъёри; битта акцияга тўғри келадиган фойда; битта акцияга тушган нақд пуллар; битта акциянинг нархи ўсиши; акционерларнинг умумий фойдаси.

3. Фирмаларнинг инвесторлари учун: қоплаш коэффициенти; «танқидий» баҳолаш коэффициенти; корхона мулкининг тўсатдан сотиладиган қиймати.

Юқорида кўрилган молиявий таҳлил кўрсаткичлари узоқ хорижий мамлакатлар - АҚШ, Буюк Британия ва Германияга тааллуқлидир.

Собиқ Иттифоқ тарқатилиши билан Россия Федерацияси ҳам биз учун хорижий мамлакатга айланиб қолди. Россия Федерацияси молиявий таҳлил бўйича бой тажрибага эга. В.В. Петров ва В.В. Ковалевларнинг 1993 йили чоп этилган «Балансни қандай ўқиш керак» номли монографиясида бухгалтерия ҳисоботи, бухгалтерия ҳисоботини таҳлил қилиш усули ёритилиб, молиявий таҳлил қуйидаги икки босқичда ўтказилиши тавсия этилган:

Биринчи босқичда молиявий таҳлил қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

1. Корхоналарнинг иқтисодий ва молиявий ҳолатининг дастлабки таҳлили, корхоналарнинг умумий молия-хўжалик фаолиятини баҳолаб, балансдаги «касал» моддаларни аниқлаш.

2. Корхоналарнинг иқтисодий салоҳиятини таҳлил қилиш ва баҳолаш. Бунинг учун корхона баланси ҳам вертикал, ҳам горизонтал таҳлил қилиниб, корхона мол-мулкининг ҳолати, корхона балансининг ликвидлиги,

корхонанинг молиявий мустаҳкамлиги таҳлил этилади. Бу ва бундан кейинги кўрилган манбалар Россия Федерациясида рус тилида чоп этилган.

3. Корхоналарнинг молия-хўжалик якунларини таҳлил қилиш, баҳолаш. Бунинг учун корхоналарнинг бозорга оид активлиги, рентабеллиги, бозор ва инвестиция активлиги таҳлил этилади.

Иккинчи босқичда молиявий таҳлил қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

1. Корхона мол-мулки таҳлили. Бунинг учун баланс валютаси, асосий воситаларнинг актив қисми салмоғи, асосий воситаларнинг эскириши, тикланиш ва сафдан чиқиш коэффициентлари таҳлил этилади.

2. Корхона балансининг ликвидлигини баҳолаш. Бунинг учун корхонага тегишли айланма маблағлар ҳажмини қоплаш коэффициенти, балансининг тез ва мутлақ ликвидлиги, айланма маблағларнинг бутун корхона активларидаги салмоғи ҳамда жорий активларда ишлаб чиқариш захираларининг салмоғи таҳлил этилади.

3. Корхонанинг молиявий мустаҳкамлигини баҳолаш. Бунинг учун корхона капиталини жамлаш, молиявий эрксизлик коэффициентлари, узоқ муддатга олинган қарзларнинг таркиби, корхонага тегишли ва қарзга олинган маблағлар ўртасидаги нисбат кўрсаткичлари таҳлил этилади.

4. Ишчанлик активлигини баҳолаш. Бунинг учун реализация тушуми, баланс бўйича фойда, меҳнат унумдорлиги, фондлар қайтими, ишлаб чиқариш захираларини, ҳисоб-китобдаги маблағларнинг айланиши, операция даврининг узунлиги, корхонага тегишли капитал ва асосий капитал иқтисодий ўсишининг мустаҳкамлик коэффициентлари таҳлил этилади.

5. Корхона рентабеллигини баҳолаш. Бунинг учун соф фойда, маҳсулот рентабеллиги, асосий капитал, корхонага тегишли капитал рентабеллиги, корхона маблағларини қоплаш кўрсаткичларидан фойдаланилади.

6. Корхонанинг бозорга оид активлигини баҳолаш. Бунинг учун акцияга даромад, акциялар қиймати, акция рентабеллиги, дивиденд даромади,

акциянинг котировка коэффициентлари аниқланади.

Кўриниб турибдики, В.В. Петров ва В.В. Ковалев томонидан тавсия этилган кўрсаткичлар корхоналарнинг молиявий ҳолатини ҳар томонлама таҳлил этиш имкониятини беради, лекин шу билан бирга тавсия этилган кўрсаткичлар таркибида корхоналар молиявий ҳолатини баҳолашга, таҳлил қилишга бевосита тааллуқли бўлмаган кўрсаткичлар фойдаланилган.

Е.А. Маркарян ва Г.П. Герасименколарнинг “Молиявий таҳлил” китобида уч шаклдаги таҳлил қурилган. Бу молиявий якунлар таҳлили, молиявий ҳолати таҳлили, ишчан активлик таҳлили.

Қ. Холдервикнинг «Корхоналар молия-иқтисодий фаолиятини таҳлил қилиш» номли монографиясида молиявий таҳлилни қуйидаги босқичлар орқали ўтказишни тавсия қилган: молиявий ҳисобот; ишчан активлик; иқтисодий жиҳатлар; молиявий жиҳатлар; иқтисодий ва молиявий таҳлил қилиш андозаси; иқтисодий ва молиявий таҳлил.

Н.А. Русак, В.А. Русакларнинг «Молиявий таҳлил асослари» китобида молиявий таҳлил қуйидаги йўналишларда олиб борилган:

- корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили;
- фойдани шаклланиши таҳлили;
- фойдани тақсимлаш таҳлили;
- маҳсулотни реализация қилиш ва шартномаларнинг бажарилиш таҳлили;
- маҳсулот таннархи таҳлили.

В.Г. Артеменко ва М.В. Белландирларнинг «Молиявий таҳлил» китобида корхоналарнинг молиявий ҳолати қуйидаги босқичларда ўтказилган:

1. Корхоналарнинг молиявий фаолиятини умумий баҳолаш-бухгалтерия баланси валютасини таҳлили, балансни горизонтал ва вертикал таҳлили.
2. Молиявий мустаҳкамлик таҳлили — молиявий мустаҳкамликни мутлақ кўрсаткичлари, молиявий мустаҳкамлик коэффициентлари.

3. Ликвидлик таҳлили - баланс ликвидлиги, ликвидлик кўрсаткичлари.

4. Айланма капитални таҳлили — айланма маблағларнинг айланиши, жорий активларнинг молиялаштириш манбалари, пул маблағлари ҳаракатининг таҳлили, дебиторлик қарзлар таҳлили, товар-моддий ресурсларнинг айланишини таҳлил қилиш.

5. Корхоналарнинг молиявий натижалари таҳлили — молиявий натижаларни шаклланиши, ялпи фойда таҳлили, фойдага таъсир кўрсатувчи омилларни таҳлил қилиш.

6. Рентабеллик кўрсаткичлари таҳлили — рентабеллик кўрсаткичларини иқтисодий ифодалаш, рентабеллик кўрсаткичларига таъсир кўрсатувчи омиллар таҳлили.

7. Банкротлик имкониятини баҳолаш — банкротлик ҳолатининг пайдо бўлиш сабаблари, корхоналарнинг ўз қарзларини тўлашга қодир эмаслиги кўрсаткичларини ва банкрот бўлиш имкониятларининг истиқболини аниқлаш.

8. Тадбиркорлик хавфи таҳлили — хавф, таваккалчиликни таҳлил қилишнинг умумий тамойиллари, таваккалчиликни таҳлил қилиш усуллари, хавфни, таваккалчиликни камайтириш усуллари.

9. Инфляция ва уни молия тавсифига эга бўлган қарорларни қабул қилишга таъсири — инфляциянинг корхоналар молиявий ҳолатига таъсири, инфляция таъсирини бартараф қилиш усуллари, инфляция пайтида молиявий қарорларни қабул қилиш.

Россия Федерацияси корхоналарининг иқтисодий фаолиятини ҳам назарий, ҳам амалий нуқтаи назардан таҳлил қилиш муаммолари бўйича машҳур иқтисодчи олимлардан А.Д. Шеремет ва Е.В. Нечашевларнинг 1999 йилда чоп этилган «Молиявий таҳлил усули» номли ўқув қўлланмасида корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили қуйидаги йўналишларда ўтказилади.

Ўқув қўлланманинг бошланиш қисмида молиявий таҳлилнинг мақсади,

мазмунни, молиявий ва бошқарув таҳлил шакллари ўртасидаги алоқа, молиявий кўрсаткичларни шаклланиши, молиявий таҳлилнинг маълумотлар базаси ёритилган:

Бевосита молиявий таҳлилни қуйидаги йўналишларда ўтказиш тавсия этилган:

1. Молиявий якунлар таҳлили — фойда, рентабеллик таҳлили, маҳсулотлар таннари, корхона харажатлари таҳлили.

2. Корхона капитали рентабеллик кўрсаткичининг таҳлили — рентабеллик даражаси омилларининг таҳлили, асосий воситалардан, номоддий активлардан, айланма маблағлардан фойдаланиш самарадорлиги кўрсаткичлари.

3. Корхоналарнинг молиявий ҳолати таҳлили — корхона актив ва пасивлари таҳлили, молиявий мустаҳкамлик, баланс ликвидлиги таҳлили.

4. Корхоналарнинг хўжалик фаолиятини мажмуа равишда баҳолаш ва рейтинг баҳолаш муаммолари ёритилган.

А.Д. Шеремет ва Е.Р. Нечашевларнинг бу китобда молиявий таҳлил билан боғлиқ бўлган янги муаммолар кўрилган ва муаллифлар бозор муносабатларининг талабларини тўлиқроқ эътиборга олишган. Лекин бу нашрда:

- молиявий таҳлил босқичлари мантикий равишда кетма-кет ёритилмаган;

- молиявий ҳолат ва корхоналарнинг самарадорлик кўрсаткичлари аралаштириб юборилган;

- молиявий таҳлилнинг ҳамда молиявий ҳолатнинг асосий кўрсаткичларига камроқ эътибор берилган;

- фойда ва рентабеллик кўрсаткичлари ўзаро боғланган равишда кўрилмаган.

Собиқ Иттифок республикалараро иқтисодий, социал алоқаларни янгичасига ташкил қилиш, бозор муносабатларини шаклланиши даврида

бизга етиб келган хорижий мамлакатларнинг тажрибасини ўрганиб чиқиб, таҳлилни ўтказиш борасидаги иқтисодий адабиётларини ўрганиб чиқиб, уни умумлаштириб қуйидаги хулосаларга келдик:

- хорижий мамлакатларда бу борада бозор муносабатларининг талабларига жавоб бера бориб, кенг равишда илмий тадқиқот ишлари бажарилмоқда;

- шаклланаётган молиявий таҳлил усулларида корхоналарнинг бозор муносабатлари давридаги молиявий ҳолатини ҳар томонлама таҳлил қилиш учун керакли кўрсаткичлар тизими ишлаб чиқарилмоқда;

- республикамиз шароитларига мослаб шаклланаётган молиявий таҳлил усулини батафсил ишлаб чиқишда хорижий мамлакатларнинг тажрибасидан, албатта, фойдаланиш имкониятлари мавжуд;

- лекин хорижий мамлакатларда фойдаланилаётган тажрибадан механик равишда фойдаланиш мақсадга мувофиқ эмас. Чунки хорижий мамлакатлар тажрибасида ҳали охиргача ечилмаган муаммолар, камчиликлар бор;

- кўпчилик хорижий мамлакатларда бозор иқтисодиёти тўлиқ шаклланган, республикамизда эса бозор муносабатлари энди шаклланмоқда. Бу ҳолат молиявий таҳлил жараёнида эътиборга олиниши керак.

- ундан ташқари республикамизда собиқ Иттифоқ давридан тортиб, ҳозирги даврда ҳам корхоналарнинг молиявий фаолиятини таҳлил қилиш борасида бир қанча илмий-тадқиқот ишлари, олимларимизнинг қўлга киритган ютуқлари кам эмас. Уларни инкор қилиш ва улардан воз кечиш, албатта, нотўғри бўлади.

Демак, келгусида молиявий таҳлил усуллариини такомиллаштиришда ҳам ўзимизда мавжуд тажрибадан, ҳам хорижий мамлакатларнинг тажрибаларидан фойдаланиш лозим.

2-БОБ. АЛОҚА КОРХОНАЛАРИ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИНИНГ МОЛИЯВИЙ ХОЛАТИНИ ТАХЛИЛИ

2.1. Телекоммуникация хизматлари бозори ҳозирги ҳолатининг таҳлили

Ўзбекистон Республикаси телекоммуникация тармоғини такомиллаштириш ва ривожлантириш бўйича лойиҳалар амалга оширилиши натижасида, республиканинг барча вилоят марказларида рақамли шаҳарлараро станциялар ўрнатилди, магистраль шаҳарлараро ва вилоят ичидаги алоқа линияларида умумий узунлиги 10.000 кмдан ортиқ бўлган оптик-толали кабель ҳамда рақамли радиорелели линиялар ўтказилди, 430 телевизион ва 116 та радиоузаткич такомиллаштирилди ва ўрнатилди, республика регионларида CDMA стандартидаги симсиз радио кира олиш тизими жорий қилинди.

Миллий маълумотлар узатиш тармоғини такомиллаштириш ва режалаштириш лойиҳаси амалга оширилиши натижасида 240 та замонавий маълумотлар узатиш узели вужудга келтирилди, барча вилоят ва туман марказлари миллий маълумотлар узатиш тармоғи билан қамраб олинди.

Ҳозирги вақтда Республика маҳаллий тармоғи таркибида умумий ўрнатилган сиғими 2 млн. рақамдан иборат, улардан 80 фоизини рақамли АТС ташкил қилади, 2 мингдан ортиқ АТС бор. АТС нинг ишга туширилган сиғим коэффиценти 88,4 фоизни, телефон зичлиги 100 та яшовчига 6,9 телефонни ташкил қилади. Республика шаҳар ва туман марказлари рақамли телекоммуникация тармоқлари билан 100 фоиз қамраб олинган. Қишлоқ аҳоли пунктларининг телекоммуникация тармоқлари билан қамраб олинганлик даражаси 90 фоизни, шу жумладан, рақамли тармоқлар 52 фоизни ташкил қилади.

Ўзбекистон телекоммуникациялар тизими 28 йўналиш бўйича дунёнинг 180 та мамлакатига тўғри чиқадиган халқаро каналларга эга, бу каналларда оптик-толали ва йўлдошли тизимлардан фойдаланилади.

Кейинги вақтда сотали алоқа хизматлари бозори ҳам тез ривожланмоқда. Республикада сотали алоқа абонентларининг сони 2008 йил 01.07 га келиб 9,00 млн.ни ташкил этди.

Бозор муносабатлари ривожланиши билан телекоммуникация бозорида ҳам шиддатли ривожланиш бошланди, у янги (муқобил) алоқа операторлари вужудга келишида намоён бўлди. Бу нарса, асосан, корпоратив секторни телефонлаштиришга таалуқли.

Ўзбекистоннинг асосий телекоммуникациялар хизматлари бозордаги рақобат МДХ га кировчи бошқа мамлакатлардагига қараганда, секин ривожланмоқда. Ҳозирги вақтда телекоммуникациялар бозорида «Ўзбектелеком Интернэшнл», «Buzton», «East Telecom» ҚК лари, шунингдек, «Platinum Connect» савдо белгиси асосида «Unitech» ҚК ўз фаолиятини амалга оширмоқда.

«Ўзбектелеком» АК «Ўзбектелеком Интернэшнл» ҚК устав фондида 59,8 фоиз, «Buzton» ҚК – 43,52 фоиз, «East Telecom» ҚК – 30 фоиз, «Unitech» ҚК устав фондида 20 фоиз улушга эга. Бироқ, юқорида кўрсатилган компаниялар муайян хизматлар бўйича рақобат яратади.¹

«Buzton» ҚК. Бу қўшма корхона рақамли оптик-толали технологиядан фойдаланади ва ҳозирда Ўзбекистонда ягона тўлиқ рақамли алоқа тармоғига эга. Тармоқ ускунаси, жумладан, SDH узатиш тизимлари, SystemX коммутация станцияси ва бошқа ускуналар Marconi Communications Ltd., Huawei Technologies Co. Ltd., Cisco Systems, Ericsson каби телекоммуникация ускунаси ишлаб чиқарадиган жаҳондаги етакчи корхоналар томонидан етказиб берилган.

Ўтган йиллар давомида бу тармоқ катта миқдордаги алоқа узелларига эга бўлган, кенг ёйилган алоқа тармоғига айланди. 2000 йилда компания ўзининг оптик-толали тармоғи базасида маълумотлар узатиш, жумладан, Интернетдан фойдаланиш тармоғини қурди ва фойдаланишга топширди.

¹ «Ўзбектелеком» АК йиллик ҳисоботи - 2008

Интернетдан фойдаланиш Интернет тармоғи учун мўлжалланган тармоқ технологиялари соҳасида етакчи бўлган Cisco аппарат комплекси ёрдамида таъминланади.

2001 йилдан бошлаб компания Ўзбекистон Республикасининг бутун ҳудуди бўйлаб, телефон алоқа хизматларини тақдим этиш ҳамда маълумотлар узатиш ўзининг фаолиятини кенгайтиришга киришди.

«Buzton» ҚҚ тармоғининг асосини қуйдагилар ташкил этади:

- System X қувватли базавий рақамли коммутация станцияси;
- Оптик-толали алоқа линиялари;
- SDH узатиш тизимлари;
- Кўтариб юриладиган рақамли концентраторлар ва мультимплексорлар.

STM-4 (622 Мбит/сек) базасидаги SDH узатиш тизимлари зарур йўналишларда 2 Мбит/сек оқимларни ташкил қилиш имконини беради. Шунингдек оптик-толали кабель орқали айрим абонентлар ёки олисдаги концентраторларгача 8х2 Мбит/сек олиш имконини берадиган оптик интерфейс ускунасидан ҳам фойдаланилади.

ЕМ-OS тармоқни бошқариш тизими тармоқ конфигурациясини тезда ўзгартириш ва янги йўналишлар яратиш имконини беради.²

«East Telecom» ҚҚ. Ўзбекистон – Британия – Россия қўшма корхонаси «East Telecom» Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлигининг ташаббусига кўра, «Ўзбектелеком» АК, шунингдек, «Eastwell S,A, Ltd.» (Буюк Британия) ҳамда «Эликс кабель» (Россия) компаниялари иштирокида, телекоммуникация тармоғини ривожлантириш миллий дастурини ва телекоммуникация хизматларининг кенг спекторини тақдим этиш мақсадида тузилган.

«Eastwell S,A, Ltd.» компанияси «East Telecom» ҚҚ нинг стратегик ҳамкори ҳисобланади, у ҚҚ устав фондининг 51 фоизига ва «Эликс кабель»

² «Buzton» ҚҚ расмий интернет сайтидаги маълумот

ассоциациялашган компанияси орқали 19 фоизга эғалик қилади. Қўшма корхона 2003 йилнинг сентябрида ташкил қилинган. Тижорат фаолиятини 2004 йилнинг августидан бошлаган.

«East Telecom» ҚК нинг мақсади энг янги авлод рақамли тармоқ - Next Generation Network (NGN) дан фойдаланиб кўп функцияли телекоммуникация тармоғини қуриш орқали телекоммуникация соҳасида хизматлар спектрини такомиллаштириш ва кенгайтириш ҳисобланади.

«East Telecom» ҚК Ўзбекистондаги янги авлод тармоқларини лойҳалаш ва улардан фойдаланишни амалга ошираётган биринчи ва ягона компания ҳисобланади. Янги авлод тармоғи (NGN) пакетли коммутация афзалликларига ва самарадорлигига эга бўлган маълумотлар узатиш ва видео тасвирлар овоз функцияларини, хизмат кўрсатиш сифати (Quality of Service, QoS) ни бирлаштириш имконини берадиган замонавий ечимларни ўзида ифодалайди. NGN тармоғи технологиялар ва тармоқлар кўшилишида акс этадиган, мавжуд телекоммуникация тармоқларининг эволюциясини билдиради. Шу туфайли, классик телефония хизматларидан тортиб турли ҳил маълумотлар узатиш хизматларигача ёки уларнинг бирикмаси бўлган хизматларнинг кенг тўплами таъминланади.

«East Telecom» ҚК тармоғи – бу овоз маълумотларни ягона тармоқ муҳитида узатишни тутиб турувчи янги тармоқ архитектурасидир. У интернетдан кенг полосали фойдалана олиш (100 Мбит/сек), пакетли телефония, VPN, «талабга кўра видео», ажратилган кенг полосали каналлар каби хизматлар тақдим этилишини таъминлайди, шунингдек, янги комплекс хизматларни жорий қилиш учун имкониятлар яратади.

«East Telecom» ҚК рақамли телефон тармоғи энг илғор замонавий технологиялар туфайли боғланишларнинг юқори сифатли ва ишончли бўлишини таъминлайди. Қўшма корхона рақамли телефония хизматларининг тақдим этишнинг асоси Тошкент шаҳри ва Республиканинг барча вилоят марказларини қамраб оладиган транспорт тармоғи ҳисобланади.

Халқаро чақирувлар йирик оператор бўлиши «Ўзбектелеком» АК каналлари орқали юборилади. «East Telecom» ҚК тармоғининг барча магистрал боғланишларида оптик-толали кабелдан фойдаланиш халақитларни, кечикишини, эхо сигнални истесно қилади.

«East Telecom» ҚК нинг барча мижозлари Ўзбекистоннинг бутун худуди учун ягона бўлган 150-xx-xx телефон рақамларидан фойдаланадилар, бунда «East Telecom» ҚК тармоғи ичидаги қўнғироқлар учун абонент жойлашган ердан қатъи назар, ягона тариф бўйича ҳақ тўланади.³

Ўзбекистон сотали алоқа бозорида тармоқнинг бирлашиш ва кичик операторларни сиқиб чиқариш жараёни кузатилмоқда. 2001 йилдан бугунги кунгача Uzdunrobita компаниясининг бозор улуши 16,32 фоизга, Unitel ники 5,29 фоизга ошган бўлса, сотали алоқа бошқа операторларининг улуши 21,62 фоизга камайди. Олти йил ичида бозордан UzMascom ва SkyTel каби операторлар чиқиб кетди, Coscom нинг улуши 2001 йилда 22,2 фоиз ҳозирда 11,0 фоизга тушиб қолди.

2007 йилнинг январидан июнигача Uzdunrobita компаниясининг улуши 1,33 фоизга қисқарди, Unitel нинг улуши эса, 4,53 фоизга ошди. Умуман, ярим йил ичида Coscom, Perfectum Mobile ва «Ўзбектелеком Мобайл» компанияларининг жами улуши 18,5 фоиздан 15,3 фоизга қисқарди. Таҳлилчиларнинг фикрига кўра, «Coscom» нинг улуши деярли 11 фоизни, Perfectum Mobile – 4,5 фоиз, «Ўзбектелеком Мобайл» ники 0,3 фоизни ташкил қилади. 2010 йилнинг охирига бориб, Uzdunrobita компаниясининг улуши 50 фоиздан юқорида қолади, Unitel ники тахминан 32 фоизни ташкил этади, Coscom улуши 11 фоизгача ошади.

³ «East Telecom» ҚК расмий интернет сайтидаги маълумот

Жадвал 3. Ўзбекистонда сотали алоқа компанияларининг бозор улуши

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007 йилнинг I-чи ярим йиллиги
Uzdunrobita	35,65 %	32,09 %	47,49 %	56,35 %	51,6 %	53,31 %	51,97 %
Unitel	27,42 %	33,36 %	26,85 %	22,35 %	30,25 %	28,18 %	32,71 %
другие	36,93 %	34,56 %	25,66 %	21,30 %	18,15 %	18,51 %	15,31 %

Йилдан йилга сотали алоқа абонентлари сонининг ўсиш суръатлари пасайиб боради. 2010 йилга келиб мобил алоқадан фойдаланувчилар сони 13,2 млн. кишини (кириш даражаси 47,4 фоиз), 2015 йилга келиб эса, 15,2 млн. кишини киришдаражаси 53,6 фоиз) ташкил этади. Битта абонентдан келадиган тушум (ARPU) тахминан 12,0 долларни ташкил этишини ҳисобга олинса сотали алоқа бозорининг умумий сиғими ҳозирги вақтда йилига тахминан 538 млн. долларни, ташкил қилади, 2012 йилга келиб эса, 2,2 млрд. долларга етади.⁴

Жадвал 4. 2012 йилгача Ўзбекистонда сотали алоқа бозорининг ривожланиш прогнози

	2005	2006	2007П	2008П	2009П	2010П	2011П	2012П
Абонент сони, млн.	1.2	2.7	4.9	8.8	11.5	13.2	14.5	15.2
Кириш даражаси, фоиз	4,4 %	10,2 %	18,2 %	32,4 %	41,7 %	47,4 %	51,6 %	53,6 %

Интернет тармоғи фойдаланувчиларнинг халқаро ахборот тармоқларидан, жумладан, Интернетдан фойдалана олишини таъминлаш мақсадида, йўлдошли ва ердаги рақамли каналлар ёрдамида бевосита алоқа ташкил қилинган. Интернет тармоғига уланишни таъминлайдиган халқаро каналларнинг ўтказиш қобилияти 2009 йил 1 октябрь ҳолатига кўра маълумотларни узатиш бўйича, шу жумладан, интернет тармоғига улаш бўйича хизматлар кўрсатувчи хўжалик юритувчилар сони 921 тага етди, жамоавий фойдаланиш пунктларининг умумий сони 963 тани ташкил қилди. Ўзбекистон Республикасида бутунжаҳон тармоғидан фойдаланувчилар сони 2,6 млн нафарни ташкил қилади, яъни, ҳар 1000 фуқорога 93,5 фойдаланувчи

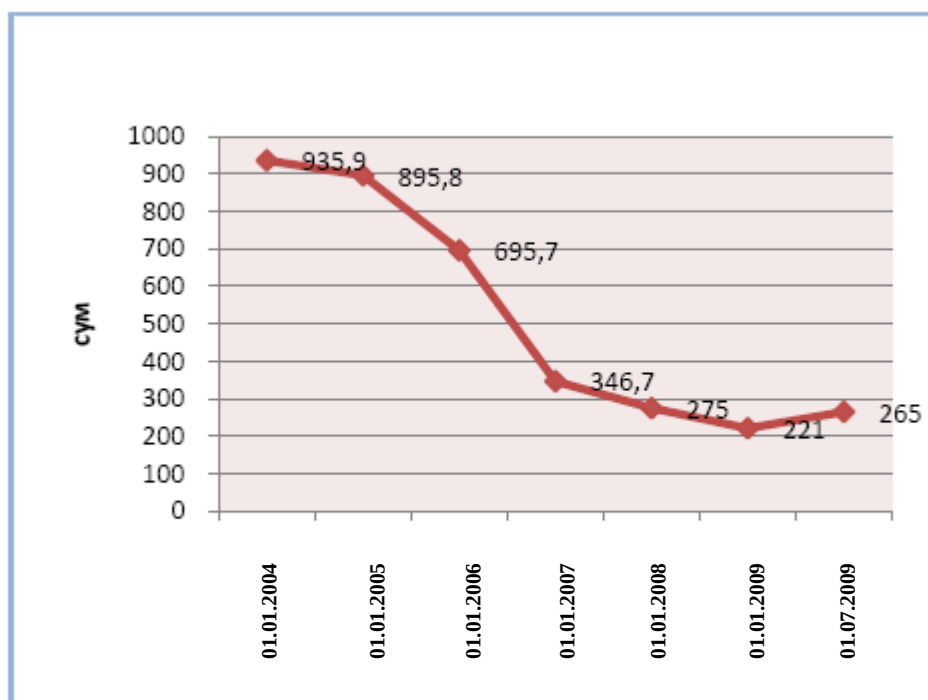
⁴ «AVESTA RESEARCHES» компаниясининг тайёрлаган расмий ҳисоботлари асосида

тўғри келади. Халқаро ахборот тармоқларидан фойдаланишнинг умумий тезлиги 1125 Мбит/с. га етди.

2007 йил 01.07 га келиб, «.UZ» домени зонасида 4,5 мингдан ортиқ веб-сайт бор эди, яъни 100000 кишига 18 сайт тўғри келди. .UZ зонасида доменларни рўйхатдан ўтказиш 6 та расмий рўйхатга олувчи томондан амалга оширилади. UZ зонасида рўйхатга олинган доменлар сони бугунги кунда 9200 тадан ошиб кетди.

Интернет мониторинги ва ундан фойдалана олишликни баҳолаш мақсадларида, компьютерлаштириш билан бир каторда, Интернетдан фойдаланиш баҳоси ҳам аҳамият касб этади.

Расм 6. Интернет тармоғидан 1 соат фойдаланиш баҳоси

UzSciNet илмий ва таълим тармоғи Ўзбекистон Республикаси илмий, таълим, тиббиёт муассасаларига, ноҳукумат ва нотижорат ташкилотларга Интернетдан пулсиз фойдалана олиш тақдим этилишини; ахборот технологиялари соҳасида мутахассислар ўқитилиши ва тайёрланиши;

Ўзбекистон Республикаси илмий ва маданий бойликлари тўғрисида ахборот тарқатилишини таъминлайди.

Миллий излаш тизими WWW.UZ келажакда Интернет тармоғи миллий сегменти барча фойдаланувчилари ахборотдан тезда фойдалана олишларид асосий дастак бўлиб қолиши керак.

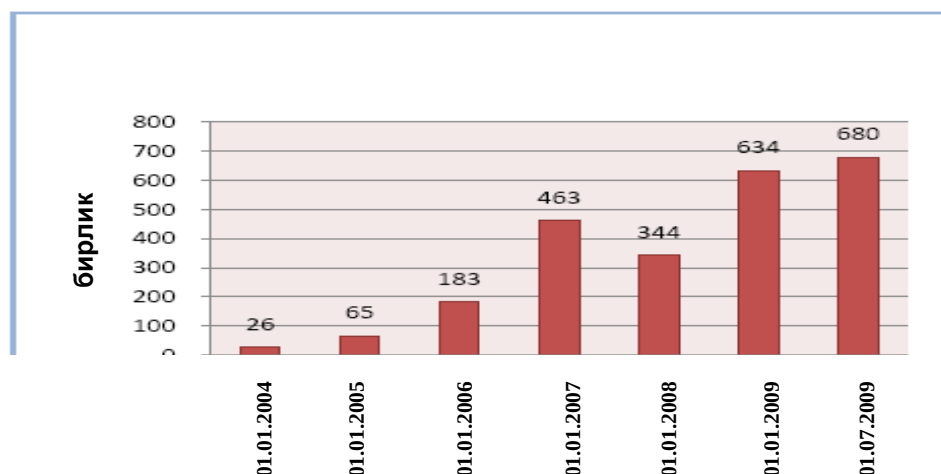
«ZiyoNet» жамоат таълим ахборот тармоғи – бу ягона ахборот ресурсига эга бўлган жамоат таълим ахборот тармоғи бўлиб, ўқув-таълим, илмий, ёшлар ва болалар муассасалари ва ресурсларини бирлаштиради.

Давлат ахборот ресурслари портали «GOV.UZ» глобал Интернет компьютер тармоғидаги асосий ва расмий давлат ахборот ресурси ҳисобланади. Бу ресурс Ўзбекистон Республикаси Ҳукуматининг фаолияти тўғрисида фуқароларни ва халқаро жамоатчиликни янада кенг хабардор қилиш, шунингдек, давлат ҳокимият ва бошқарув органларининг ахборот ҳамкорлигини таъминлаш мақсадида тузилган.

Ўзбекистон Республикаси Қонунчилик миллий маълумотлар базасининг ахборот қидирув тизими «Lex Uz» аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини ошириш, юридик ва жисмоний шахсларнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларидан кенг фойдалана олишини таъминлаш, жамиятнинг ҳуқуқий ахборотлаштириш тизимини такоммиллаштириш мақсадида тузилган.

Интернетдан жамоа бўлиб фойдаланиш пунктлари фаолиятини лицензиялаш тартибининг соддалаштирилиши ҳам, уларнинг сони ошишини таъминлади. Маълумотлар узатиш тармоқларининг қатор операторларида мавжуд бўлган, Интернетдан жамоа бўлиб фойдаланиш пунктларини ҳисобга олган ҳолда, республикада бундай пунктларнинг умумий сони 680 тага етди (2002 йил бошида 26 та эди).

*Расм 7. Интернет тармогидан жамоа бўлиб фойдаланиш
пунктларининг сони*

Таълим муассасаларини ахборотлаштириш, ўқувчиларни АКТ дан фойдаланишни кенгайтириш, электрон ўқув қўлланмалари ва курслар тузиш жараёнлари жадал бормоқда, лекин ҳали унча етарлича эмас. АКТ ни самарали бошқаришда молиявий ресурслар ва одамларнинг етишмаслиги туфайли, мамлакат регионлари ва олий ўқув юртлари бўйича электрон тайёрлик кўрсатгичлари тарқоқ. Таълим муассасаларини ўртача даражаси ривожланган мамлакатлар даражасидан орқада.

Алоқа ва ахборотлаштириш соҳасида кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш қабул қилинган дастурга мувофиқ олиб борилмоқда: жумладан, 2002 йилда Тошкент электротехника алоқа институти Тошкент ахборот технологиялари унверситетига айлантирилди (ТАТУ). 2003 йилда Ёш дастурчиларни тайёрлаш ва қўллаб-қувватлаш маркази тузилди. 2005 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Республикаси Президенти Қарорига мувофиқ, Тошкент ахборот технологиялари университети «АКТ соҳасида мутахассисларни тайёрлаш бўйича бош олий ўқув юрти» ҳисобланади. 2005 йилда Самарқанд, Фарғона, Урганч, Нукус ва Қарши шаҳарларида ТАТУ филиаллари очилди. 2006 йилда ТАТУ қошида ахборот технологиялари бўйича Ўзбекистон - Ҳиндстон маркази очилди.

Алоҳида эътибор, дастурий таъминот соҳасида мутахассислар тайёрлашга қаратилмоқда. Жумладан, ТАТУ да бакалаврият ва магистратура йўналишлари бўйича мутахассислар тайёрлайдиган «Дастурлаш технологиялари», «Компьютер тизимлари ва тармоқлари», «Амалий математика», «Электрон тижорат», «Ахборот хавфсизлиги», «Мухандислик ва компьютер графикаси» каби кафедралар иш олиб бормоқда. Мутахассисларни тайёрлаш, шунингдек, Ўзбекистон Миллий университети механика-математика факультетининг «Дастурлаш ва тармоқ технологиялари» кафедрасида, Тошкент Давлат иқтисодиёт университетининг «Ахборот технологиялари ва менежмент» факультетида олиб борилмоқда. Тошкент ахборот технологиялари университети қошида Huawei Technologies (Хитой), NEC (Япония) компьютерлари билан биргаликда тузилган ўқув марказлари, CISCO регионал академияси, АКТ соҳасида аёлларни тайёрлаш маркази, Ўзбекистон-Корея ахборот технологиялари маркази ишламоқда. Халқаро келишувлар асосида бакалаврият ва магистратура йўналишлари бўйича талабларни ўқитиш, шунингдек, ТАТУ профессор ўқитувчи таркиби малакасини Россия, Малайзия, Корея, Хитой, Украина, Ҳиндистонда ошириш амалга оширилмоқда. Жумладан, 2007 йил мобайнида хорижда 29 та мутахассис тайёрланди. Дастурий таъминот ишлаб чиқиш соҳасида мутахассислар тайёрлаш тизимида тижорат ўқув марказлари мавжуд. Бу ўқув юртлари мутахассислар тайёрлаш, қайта тайёрлаш сертификатлаштиришни тақдим этади (шу жумладан халқаро тан олинган сертификатлаштириш бўйича).

Ёш дастурчиларни тайёрлаш ва қўллаб-қувватлаш 2009 йилнинг биринчи ярим йили мобайнида 2-даража (профессионал) курслари бўйича 351 тингловчи ўқитди ва тайёргарликдан ўтди. Бугунги кунда Марказда ТАТУ талабаларидан 130 таси ўқимоқда. 624 та тингловчи стажировкадан ўтдилар. Ушбу Марказда 2007 йил апрелидан «bePRO» касбий ўқитиш

лойҳаси старт олди. Лойҳа доирасида аҳоли учун тижорат ўқитиш курслари олиб борилмоқда ва мунтазам равишда қабул ўтказилмоқда.

ПРООН «АКТ сиёсати» (ICTP) лойҳаси электрон ҳукумат, тармоқ технологиялари, АКТ лойиҳаларини бошқариш, АКТ соҳасида муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш, эркин ва очик таъминот йўналишлари бўйича давлат хизматлари, ўқитувчи ва талабалар учун мўлжалланган тренинглар, семинарлар, думалоқ стол ва маслаҳатлашувлар, ўқув материаллари ва қўлланмалар ишлаб чиқиш орқали ҳасида саводхонликни яхшиланишига қўмаклашади. Шунингдек, ушбу лойиҳа доирасида АТ бўйича волонтерлар хизмати ишламоқда. Бу ерда Тошкентдаги олий ўқув юртлари талабаларини, улар томонидан ахборот технологиялари имкониятлардан нотижорат ташкилотларда, давлат муассасаларида, ўқув юртларида фойдаланиш бўйича қўмак кўрсатиш мақсадида, ўқитиш ташкил қилинган.

Ўзбекистонда «Ахборот асри қизлари» лойиҳаси мавжуд. Унинг мақсади, Ўзбекистоннинг энг иқтидорли қизларини ахборот технологияларининг имконияти билан таништириш ва уларда етакчилик қўникмаларини ривожлантиришда ёрдам кўрсатиш ҳисобланади.

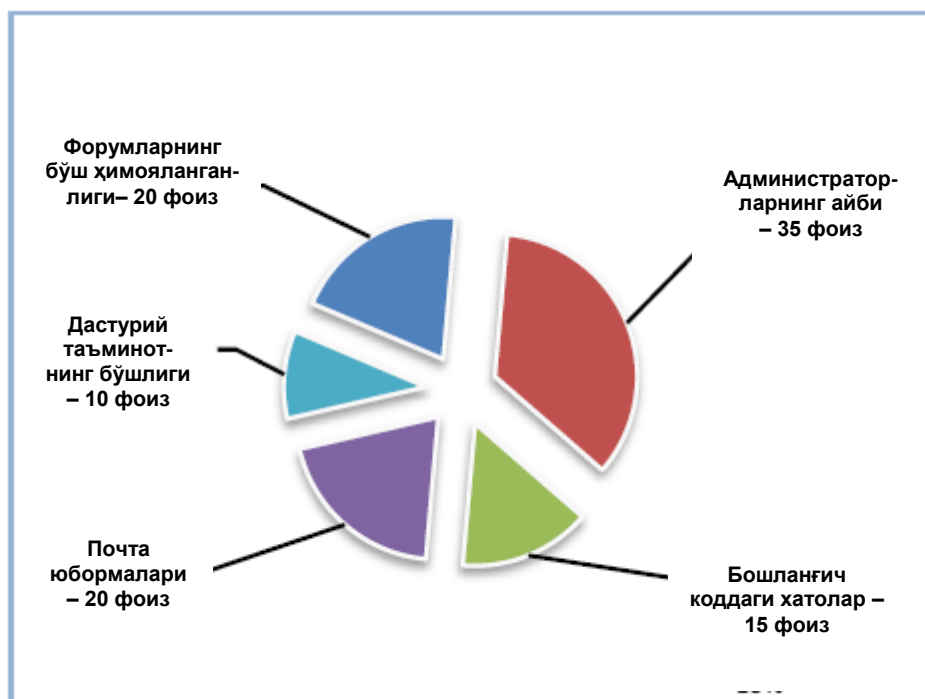
Ўзбекистонда Халқаро Вестминстер университети фаолият кўрсатмоқда. У «Ахборот технологиялари бизнесда» ихтисослиги бўйича талабалар тайёрлайди. М.В. Ломоносов номидаги Москва давлат университети Тошкент филиалининг «Амалий математика ва информатика» факультетида мутахассислар тайёрлаш олиб борилмоқда. Ҳар йили Тошкентда Шимолий-Шарқий Европа регионининг Middle Asia гуруҳида дастурлаш (АСМ - ICPC) бўйича университетлар ўртасида халқаро команда чемпионати бўйича мусобақалари ўтказилиб турилади.

Миллий ахборот-коммуникация тизимларининг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида, 2005 йилда Марказий Осиёда биринчи мартда компьютер инцидентларининг олинди олиш хизмати (UZ-CERT) ташкил қилинди. UZ-CERT миллий ахборот тизимлари ва Интернет тармоқ

сегментидан фойдаланувчилар учун, компьютер инцидентлари бўйича ахборот тўпланиши ва унинг таҳлил қилиниши, фойдаланувчиларга ахборот хавфсизлигига таҳдидларнинг олдини олишда маслаҳат ва техник ёрдам кўрсатилишини таъминловчи ягона марказ ҳисобланади.

UZ-CERT маълумоти бўйича ахборот хавфсизлиги бўйича инцидентлар ва уларга таҳдидлар статистикаси:

- бузилишларнинг 35 фоизи эътиборсиз, серверларда стандарт пароли ишлатилмайдиган скриптларни қолдирадиган маъмурларга тўғри келади;
- бузилишларнинг 15 фоизи буюртма бўйича дизайн-студияларда ишлаб чиқилган веб-иловаларни бошланғич кодидаги хатолар туфайли мумкин бўлди;
- бузилишларнинг 20 фоизи почта орқали зарарли коди бўлган дастурларни фойдаланувчиларнинг идентификацион ахборотни, унинг шахсий маълумотларини, жумладан, паролларини ўғирлаш мақсадида юбориш ҳисобига юз беради;
- бузилишларнинг 10 фоизи серверлардаги дастурий таъминот бўш бўлганлиги ва версиялар вақтида янгиланмагани туфайли юз беради.

Расм 8. Ахборот хавфсизлиги бўйича инцидентлар ва таҳдидлар статистикаси

UZ-CERT доирасида UZ-CERTified дастури амал қилмоқда. У Интернет тармоғи миллий сегменти фойдаланувчиларга ўз веб-сайтларининг ахборот хавфсизлигини таъминлаш ҳолатини текшириш имкониятини берди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 8 июлдаги ПҚ-117 сонли Қарори билан Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги электрон рақамли имзодан фойдаланиш соҳасида махсус ваколатланган орган сифатда белгиланган. 2006 йил 15 мартда Ўзбекистонда биринчи электрон рақамли имзо (ЭРИ) калитларини рўйхатдан ўтказиш маркази очилди. Марказ электрон тижорат, Интернет-банкнинг, муҳофаза қилинган ҳужжат айланиши ҳамда очиқ калитли инфраструктура технологияларидан фойдаланувчи бошқа тизимларни ривожлантиришда зарур компонент ҳисобланади.

ЭРИ калитларини рўйхатдан ўтказиш Марказининг фаолиятини бошлаши мамлакат очиқ калитлар инфраструктураси ривожланишига ҳамда Ўзбекистон Республикасининг «Электрон рақамли имзо тўғрисида», «Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида», «Электрон тўловлар тўғрисида» Қонунлари қоидаларини амалга оширишда ёрдам беради.

ФТМТМ қошида ЭРИ калитларини рўйхатдан ўтказиш Маркази томонидан ЭРИ ва миллий стандартлар асосида шифрлашдан фойдаланувчи ҳимояланган электрон почта тизими Е-ХАТ тизими дастурий таъминоти ишлаб чиқилди. Бу хизматдан оммавий фойдаланиш мақсадида ҳимояланган электрон почта тизими «UzNet» филиалининг маълумотлар узатиш тармоқларида ўрнатилди. Шу йилнинг февралидан ушбу хизматдан Интернетнинг исталган фойдаланувчиси фойдаланиши мумкин бўлди. Ҳимояланган электрон почта тизими Е-ХАТ шунингдек, Бухоро вилояти Ҳокимиятида ўрнатилган.

ФТМТМ қошидаги ЭРИ калитларини рўйхатдан ўтказиш Маркази тармоқлардаги веб-серверларни идентификация қилиш, шунингдек, веб-серверлардан фойдаланишда ҳимояланган SSL протоколидан фойдаланиш учун веб-серверлар учун рақамли SSL сертификатларини бериш бўйича хизмат кўрсатади.

Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги томонидан 2007 йил 25 майда ЭРИ калитларини рўйхатдан ўтказиш Марказини давлат рўйхатидан ўтказилганлигини тўғрисидаги /2-/гувоҳнома Ўзбекистон Республикаси Давлат солиқ қўмитасининг янги технологиялар Илмий ахборот марказига берилди. Бу Марказ томонидан солиқ тизимининг 6888 фойдаланувчисига ЭРИ калитлари ва ЭРИ калитларининг сертификатлари берилди.

Амалдаги қонунчилик АКТ нинг мавжуд ривожланиши даражасини тартибга солади, фирмаларнинг телекоммуникациялар ва ахборот технологиялари бозорига кириб бориш тартибини белгилайди, бу бозорда хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг умумий принципларини, уларни солиққа тортиш шартларини, қонунчилик бузилиши юзасидан жавобгарлик даражасини ўрнатади. Ҳозирги вақтда тармоқ фаолияти 17 дан ортиқ қонун билан, жумладан, Конституция, Фуқаролик, Солиқ кодекслари, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги Кодекс билан тартибга солинади.

Қуйида Ўзбекистоннинг ахборот-коммуникация технологиялари соҳасидаги давлат сиёсатини белгилайдиган махсус қонунлар келтирилади:

- Алоқа тўғрисидаги қонун;
- Телекоммуникациялар тўғрисидаги қонун;
- Радиочастота тўғрисидаги қонун;
- Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги қонун;
- Ахборотлаштириш тўғрисидаги қонун;
- Ахборотдан фойдаланиш кафолатлари ва эркинлиги тўғрисидаги қонун;

- Муаллифлик ҳуқуқи ва аралаш ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун;
- Фаолиятнинг баъзи турларини лицензиялаш тўғрисидаги қонун;
- Электрон ҳисоблаш машиналари ва маълумотлар базаси дастурларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонун;
- Электрон рақамли имзо тўғрисидаги қонун;
- Электрон ҳужжат айланиши тўғрисидаги қонун;
- Электрон тижорат тўғрисидаги қонун.

Қонунчилик ҳужжатларининг кўпчилигини Президент Фармонлари ва Ҳукумат қарорлари, шунингдек, АКТ ривожланишини турли жиҳатларини тартибга солишчи тармоқ норматив ҳужжатлари ташкил қилади. Жумладан, Президентнинг 2003 йил 30 майдаги (ПФ-3080-сон) Фармони, Ҳукуматнинг 2002 йил 22 августдаги (296-сон) ва 2002 йил 23 сентябрдаги (328-сон) Қарорлари билан жамиятнинг компьютерлаштирилиш ва АКТ дан фойдаланиш жараёнини рағбатлантирувчи махсус солиқ ва божхона имтиёзлари ўрнатилди.

Ахборотлаштириш хизматларининг янги турларини ривожлантириш ва тартибга солишнинг ҳуқуқий асосларини таъминлаш мақсадида, Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси томонидан 2003-2004 йилларда Ўзбекистон Республикасининг «Электрон рақамли имзо тўғрисида», «Электрон ҳужжатни айланиши тўғрисида» ва «Электрон тижорат тўғрисида» Қонунлари, шунингдек, «Ахборотлаштириш тўғрисида» Қонуннинг янги таҳрири қабул қилинди. Ҳукумат томонидан алоқа ва ахборотлаштириш соҳасидаги фаолиятни ташкил қилиш ва такомиллаштириш бўйича, шунингдек, ахборот хавфсизлигини таъминлаш масалалари бўйича қатор қарорлар қабул қилинди.

Дастурий таъминотни ишлаб чиқиш бўйича имкониятларни рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлаш мақсадида, 2006 йил 1 январдан бошлаб компьютер дастурий маҳсулотларини ишлаб чиқиш ва жорий қилиш

билан шуғулланадиган кичик фирма ва корхоналар учун ягона солиқ тўлови илгариги 13 фоиздан 5 фоизгача пасайтирилди.

Компьютерлаштириш ва АКТ ни ривожлантириш бўйича Мувофиқлаштирувчи Кенгаш томонидан дастурий маҳсулотлар ишлаб чиқариш индустриясини ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш бўйича ихтисослаштирилган илмий-техника зоналарини вужудга келтириш масаласи қўйилди. Шу муносабат билан тегишли ишчи гуруҳ тузилди, халқаро тажрибани ўрганиш, тадбирлар комплексини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича ишлар бошланди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 20.02 даги 27-сон Қарори билан давлат ахборот ресурсларининг Рўйхати тасдиқланган. Бу Рўйхатга Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 16.02 даги 34-сон қарорига мувофиқ, ўзгартиришлар киритилган. Ҳозирги пайтда рўйхат 51 та ахборот ресурсини ўз ичига олади, давлат ахборот тизимларини рўйхатга олиш ишлари олиб борилмоқда. Вазирлар ва идоралар томонидан давлат ахборот ресурслари ва тизимларини рўйхатга олиш учун Интернет тармоғида (www.reestr.uz) веб-сайти ишламоқда.

Ўзбекистон ахборот технологиялари корхона ва ташкилотлари Ассоциацияси қошида электрон бошқарув бўйича компетенция маркази тузилди. Марказ электрон бошқарув соҳасида янги аппарат ва дастурий воситаларни намоёниш этадиган, доимий ишловчи ўзига ҳос майдон ҳисобланади. Ўзимиздаги ва хориждаги илғор тажрибага суянган ҳолда, ушбу Марказ электрон ҳукумат соҳасид абилимлар манбаи, шунингдек давлат амалдорларининг профессионалдаражаси ошишида кўникмалар манбаи бўлиб хизмат қилади. Бунинг орқасида, тақдим этиладиган хизматлар сифати яхшиланади, аҳолининг электрон бошқарувнинг афзалликлари тўғрисидаги хабардорлик доираси кенгаяди.

Чакана савдода электрон тижоратни амалга оширишда тўловларни ўтказиш тизимини такомиллаштириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 12.06 даги «Электрон тижоратни амалга оширишда тўловлар ўтказилишини янада такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида» ги 120-сон қарори билан, «2007-2008 йилларда электрон тижоратни амалга оширишда тўловлар тизимини янада такомиллаштириш бўйича тадбирлар режаси» тасдиқланди.

Ўзбекистон Республикасининг «Электрон тижорат тўғрисида» Қонунини амалга ошириш, шунингдек, замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиб, савдо ривожлантирилишини рағбатлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил 30.01 да «Электрон тижоратни ривожлантириш тўғрисида» 21-сон Қарори қабул қилинди. Бу Қарорга асосан, Ташқи иқтисодий алоқалар, инвестициялар ва савдо вазирлигига манфаатдор вазирликлар ва идоралар билан биргаликда қатор тадбирларни амалга ошириш топширилди.

Банк сектори банклараро тўловларнинг ривожланган тизимига эга. Банк телекоммуникация тизими мавжуд.

Ўзбекистон Республика товар-хон ашё биржасида биржа савдоларининг ягона электрон тизими (www.uzex.com) яратилган. Биринчи мартда биржа фаолияти тарихида республика регионларидаги биржа савдоси айланмасининг ўсиши (1,7 марта) мамлакат пойтахтидаги кўрсаткичдан (1,3 марта) олдинда бўлди. Биржа тажрибаси, электрон тижоратнинг жорий қилиниши, республика регионларидаги тадбиркорларга айниқса, катта фойда келтиришлигини кўрсатади.

ПРООН «АКТ сиёсати» (ICTP) лойҳаси доирасида UzCDL компьютер саводхонлиги сертификатлаштириш дастурини ишлаб чиқиш олиб борилмоқда. Бу Дастур кейинчалик, он-лайн режимида давлат хизматларини таянч кўникмаларига ўқитиш ва компьютер саводхонлигини сертификатлаштиришда қўлланилади.

Масофадан таълим бериш ўзининг шакилланиш босқичида олисдаги ва етиб бориш қийин бўлган районлардаги фойдаланувчиларни ўқитиш учун юқори малакали мутахассисларни жалб этиш имконини беради. Ўзбекистон Миллий университетида Масофадан ўқитиш маркази ташкил қилинди. Марказнинг мақсади масофадан ўқитиш, масофадан таълим бериш тизмида ишлаш учун кадрлар тайёрлашнинг жаҳон тажрибасини ўрганиш, масофадан ўқитиш бўйича ўз технологияларини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Ўқитувчиларни пилот масофадан ўқитиш Халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш Марказий институтида ташкил қилинган.

«Интернет кўприк» (www.lfl.uz) мактаб ҳамкорлиги лойҳаси доираси ўқувчиларга интерактив ўқиш, махсус тузилган форумда мулоқотга киришиш, экология, иқтисодиёт, таълимнинг долзарб масалаларини муҳокама қилиш, тақдирот маросимларини тайёрлаш, чет тилда дискуссия ўтказиш бўйича кўникма эгаллашда, Европадаги ва дунёнинг бошқа мамлакатларидаги тенгдошлар билан тажриба алмашиш имконияти тақдим этилади.

Электрон Фан шундай тарифланади: «Катта ҳажмдаги маълумотлардан, ҳисоблаш ресурслари ва юқори самарали визуаллаштиришдан фойдаланиб, Интернет асосида глобал ҳамкорлик қилиш орқали бажариладиган фан». Бу, тадқиқотларнинг бир қисми сифатида ҳозирги вақтда ҳисоблаш ресурсларидан фойдаланадиган кўплаб Фан соҳалари, GRID деб номланувчи янги инфраструктура доирасида янада кучли ҳисоблаш ресурсларини қўллаш имкониятига ва қобилиятига эга бўлишлари кераклигини билдиради. Олимлар катта ҳажмдаги маълумотлардан фойдаланадилар ва реал вақт режимида уларда тажрибалар ўтказадилар. Бу эса, ҳозиргача етиш мумкин бўлмаган соҳаларда тадқиқотлар бошлаш имконини беради. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Математика ва ахборот технологиялари институти GRID узелни яратиш бўйича иш бошлади. Бу иш бирлашган ядро тадқиқотлари институти ва Европа

Комиссиясининг Enabling Grids for E-sciencE (EGEE) лойхаси билан биргаликда олиб борилмоқда. Лойиҳада олган билим ва кўникмалар Математика ва ахборот технологиялари институтига Ўзбекистонда GRID технологияларининг профессионал ресурс маркази бўлиш ҳамда регионал академик ва тиббиёт ҳамжамиятда АКТ ривожланишини қўллаб-қувватлаш имконини бериши кутилмоқда.

Давлат кўмагида Ўзбекистоннинг маданий ҳамда тарихий турлитуманлиги акс эттирувчи ахборот ресурслари: таълим, спорт, саломатлик, маданият ва санъат, архив ва қомусий порталлар, кўзга кўринган арбоблар (ёзувчилар) нинг сайтлари яратилди, ва фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 20.06 даги «Республика аҳолисининг ахборот-кутубхона таъминотини ташкил қилиш тўғрисида» ги ПҚ-381 сон Қарори билан, замонавий талабларни ҳисобга олган ҳолда, библиотекар тармоғи ташкил қилинишини такомиллаштириш, ўсиб келаётган авлоднинг интеллектуал эҳтиёжларини қондиришга қаратилган моҳиятан янги ахборот марказлари яратиш, маданий, маънавий бойликларни сақлаш, шунингдек, аҳолини янада кенгроқ тизимли равишда ахборот билан таъминлаш учун зарур шароитлар яратиш белгиланган.

2004 йил Ўзбекистонда электрон оммавий воситалари (ОАВ) миллий ассоциацияси тузилди. Унинг мақсади, Республикада электрон ОАВ замонавий (маданиятли) бозорини, барча ахборот етказувчилар учун тенг ривожланиш шароитларини яратиш ҳамда фуқаролик жамияти қурилишида фаол қатнашиш ҳисобланади.

2005 йилда мамлакатда мустақил, ўзини-ўзи таъминлайдиган, замонавий талаблар ва стандартларга жавоб берадиган, ҳар қандай мулкчилик шаклдаги бсма ОАВ шакиллантириш жараёнини қўллаб-қувватлаш, уларнинг моддий-техника базасини ҳамда кадрлар потенциалини мустаҳкамлаш мақсадида, Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот

агентликларини кўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамоат фонди тузилди.

2007 йилда Ўзбекистонда, маҳсулоти Интернет глобал тармоғи орқали тарқатиладиган ОАВ ни рўйхатга олишнинг содда тизими яратилди.

2004 йилдан бошлаб, Ўзбекистон Республикасининг телевидениесида ПРООН «АКТ сиёсати» (ИСТР) лойҳаси доирасида «Тараққиёт сари» (На пути к прогрессу) номи остида АКТ соҳасига бағишланган махсус телекўрсатув тайёрланиб, эфирга узатилмоқда.

Ўзбекистонда «Электрон ҳисоблаш машиналари ва маълумотлар базаси дастурларини ҳукукий муҳофаза қилиш тўғрисида» ги Қонун амал қилмоқда. Бу Қонун ЭҲМ ва маълумотлар базаси дастурлар яратиш, уларни ҳукукий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади

Муаллифлик ҳукуқи бўйича Республика агентлиги томонидан «Дастурий таъминот соҳасида муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишни долзарб муаммолари: Қонунчилик ва уни амалга ошириш механизмлари» мавзuida «думалоқ стол» ўтказилди. Унда дастурий таъминотга бўлган муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг механизмлари муҳокама қилинди, бу соҳада ҳуқуқлар бузилишининг олдини олиш юзасидан тажриба алмашинди.

Регионал ҳамкорлик «МДХ мамлакатларининг ахборотлаштириш соҳасидаги ҳамкорлик стратегияси» лойиҳаси доирасида ривожланмоқда. Бунда МДХ да қатнашувчи давлатларнинг ахборотлаштириш соҳасидаги ҳамкорлигини асосий йўналишлари: ахборотлаштириш соҳасидаги қонунчилик ва норматив-техник базани (техник регламентларни) уйғунлаштириш, янги АКТ иловаларни ишлаб чиқиш ва жорий қилиш, ахборот ва телекоммуникацион инфраструктурани ривожлантириш, ҳамда ягона ахборот маконини яратиш, ахборот технологиялари хизматлари билан

савдо қилиш шартларини либераллаштириш ва ахборот хавфсизлиги, белгиланган.

Ахборот масалалари бўйича жаҳон саммитига тайёргарлик кўриш доирасида МДХ мамлакатларининг ахборот жамияти юзасидан конференцияси бўлиб ўтди.

Мамлакатимизда ахборот-коммуникация технологияларининг ривожланиш жараёни, давлат секторида ҳам, илмий-тадқиқот институтларида, таълим муассасаларида, кичик ўрта ва тадбиркорлик секторида ва жамоат нодавлат ташкилотларида ҳам, АКТ ривожланишига сезиларли даражада ҳисса қўшаётган донор мамлакатларнинг фаол иштирокида юз бермоқда. Шунингдек, Ўзбекистонда АКТ ни ривожланишига ПРООН, Жаҳон Банки, ЕРТБ, Осиё ривожланиш банки (АБР), Европа Иттифоқи ва бошқа халқаро ташкилоълар ҳам катта ҳисса қўшмоқдалар. Жумладан, ПРООН махсус дастурлари лойиҳалари давлат органларида АКТ ни ривожланишини таъминлайди. ПРООН «АКТ сиёсати» (ИСТР) лойиҳаси доирасида Ўзбекистон Хукуматига Ўзбекистонни ривожлантириш учун АКТ сиёсатини шакиллантириш ва жорий қилишда кўмаклашилмоқда.

2009 йилда, Ўзбекистонда «Марказий Осиёда телекоммуникация хизматлари даражасини ошириш мақсадида АКТ ва кенг полосали алоқани ривожлантириш» мавзуида семинар бўлиб ўтди. Семинар АКТ ва кенг полосали алоқа тўғрисида хабардорликни оширишга, бу соҳада билимларни кенгайтиришга, шунингдек, АКТ ва кенг полосали алоқани ривожлантириш борасида Марказий Осиё мамлакатларининг ҳамкорлик қилишга кўмаклашишга қаратилган.

Беш йилдан буён ўтказиб келинаётган ва Ўзбекистонда ҳамда регионда АКТ соҳаси йилнинг муҳим воқеаларидан бири ҳисобланадиган АКТ саммит Ўзбекистоннинг турли давлат, таълим, нотижорат ва хусусий структуралари ва чет мамлакатлар вакиллари мулоқотга киришиш учун

кулай замин яратади, ҳаётнинг турли соҳаларига АКТ қилишнинг янги тенденцияларини, ютуқларни ва ундан келадиган афзалликларни аниқлаш имконини беради.

Ҳар йили АКТ ҳафтаси доирасида ўтказиб келинаётган «ICTExpo» кўргазмаси мамлакат ва чет эл IT-компанияларини, илмий ва таълим институтларини, давлат структураларини жалб қилади. Кўргазма АКТ соҳасида ўзаро фойдали ҳамкорликни ривожлантириш ҳамда ишончли амалий алоқаларни йўлга қўйиш ишига катта ҳисса қўшади.

2.2. Ўзбектелеком АК иқтисодий-молиявий ҳолатини баҳолаш

Юқоридаги бўлимларда таъкидлаб ўтганимиздек, мамалакатимизда мустақиллик йилларида телекоммуникациялар бозори жаҳон ҳамжамияти талабларидан ва меъёрларидан келиб чиқиб такомиллашиб бормоқда. Аввалги бўлимларда биз телекоммуникациялар бозорининг мамлакат миқёсидаги ўрнига, жумладан, «Ўзбектелеком» акциядорлик компаниясини хусусийлаштириш жараёнларига, унинг бозордаги мавқеига ҳамда фаолиятини ривожлантириш борасидаги қонунчилик базасига тўхталдик. Ушбу бўлимда компаниянинг умумий ҳолатини таҳлил этиш асосида, уни молиявий соғломлаштириш ва бу орқали компанияни телекоммуникациялар бозоридаги мавқеини ошириш борасидаги муаммоларни кўриб чиқамиз.

Аввалги бўлимда телекоммуникация хизматлари бозорини ривожлантиришга оид қонунчилик базасини ривожланиш босқичларини кўриб чиққан эдик. Шунга оид соҳа корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни ҳам босқичларга бўлиш мумкин (2.2.1.расм). Масалан, биринчи босқич - 1992 йилда вилоят электралоқа ва почта корхоналари негизида давлат алоқа бошқарув корхоналари ташкил этилди. Давлат электралоқа корхоналари асосида «Ўзбектелеком» Концернини ташкил этилди.

1992 йил Вилоят электралоқа ва почта корхоналари негизида давлат алоқа бошқарув корхоналариши ташкил этилиши. Давлат электралоқа корхоналари асосида «Ўзбектелеком» Концернини ташкил этилиши.
1995-96 йиллар Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришнинг бошланиши ҳамда «Тошкент Таксофони», «Сирдарё Телеком», КК «Бузтон», «Чирком», «Ўзбектелеком Интернэшнл АЖ», «Узмаком» корхоналарининг ташкил этилиши
1997 йил Ўзбекистон Алоқа Вазирлигини Ўзбекистон почта ва телекоммуникациялар агентлигига айлантирилиши, ҳолис бошқарув органини ташкил топиши «Маҳаллий Телеком» ва «Халқаро Телеком» акциядорлик жамиятларини ташкил этилиши «Тошкент Шаҳар Телефон Тармоғи», «Тошкент Телеком», «Андижон Телеком», «Наманган Телеком» акциядорлик жамиятларини ташкил этилиши
2000 йил «Маҳаллий Телеком» АК ҳамда «Халқаро Телеком» АКлари асосида «Ўзбектелеком» Акциядорлик компаниясини ташкил этилиши (холдинг тизими). «Қорақалпоқ Телеком», «Бухоро Телеком», «Навоий Телеком», «Хоразм Телеком», «Тошкент телеграф-телефон станцияси» ва «Шаҳарлараро алоқа корхонаси» акциядорлик жамиятларини ташкил этилиши.
2001-2002 йиллар «Ўзбектелеком» АК таркибига кирувчи акциядорлик жамиятларни Компанияга филиал тариқасида киритилиши (холдинг ташкилотдан операторлик компанияга айлантириш жараёни) «Ўзбектелеком» АКни хусусийлаштиришга тайёрлаш. Ахборот Меморандумини битказиш ва потенциал инвесторлар ўртасида ушбу маълумотни тарқатиш.

2.2.1. расм. Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш босқичлари

Жадвал маълумотларидан кўриниб турганидек, бугунги кундаги «Ўзбектелеком» АК таркиби фақат 2002 йилга келиб шаклланган ва компания ўзига хос «холдинг» вазифасини ўтамоқда.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 29 сентябрдаги 453-сонли қарорига кўра компания акцияларининг асосий қисми (49%) хорижий инвесторларга, 45 фоизи давлатга тегишли бўлган ва фақат 6 фоизигина маҳаллий инвесторларга тақсимланган. Бу ҳолат, фикримизча, компанияни хусусийлаштиришда янгича йўналишга, яъни акцияларнинг асосий пакетини хорижий инвесторларга бериш ва бу орқали қўшимча хорижий инвестицияларни олиб келишга йўл очади.

Компания мамлакатимизда телекоммуникациялар тизимига бўлаётган эътибор ва талаб натижасида жуда тезлик билан ривожланиб бормоқда. Бунинг натижасида кейинги йилларда даромадларни кескин ўсиб кетиши кузатишмоқда, бунинг натижасида кейинги тўрт йил ичида харажатлар уч баробарга, даромадлар эса тўрт баробарга ўсди. Компаниянинг молиявий кўрсаткичларини ўсиши унинг рентабеллигига ҳам таъсир этди, 2003 йилда унинг умумий ишлаб чиқариш рентабеллиги 10 фоизга етди.

Фикримизча, компаниянинг бу қадар тезлик билан молиявий ривожланишига у кўрсатаётган замонавий хизмат турларининг шаклан ва миқдоран тез ортиб бораётганлиги, компаниянинг узлуксиз равишда телекоммуникациялар бозорида маркетинг ва молиявий таҳлил ўтказиб бораётганлиги ҳамда ушбу хизматларни компания раҳбарияти томонидан харидорлар талабларидан келиб чиқиб тез ва сифатли жорий этилаётганидир. Масалан, ҳозирда компания томонидан IDD calls, операторлар ёрдамида телефон қилиш (Operator assisted calls), халқаро кириш трафикни қайта ишлаш (Termination of incoming international traffic), коммутацияли транзит (Switched tranzit), канал сифимларини ижарага бериш (Capacity lease), канал сифимларини сотиш (Capacity sales), ТВ узатишларини ташкил этиш (Occasional Use TV Services), маълумот узатиш (FR, X.25, IP)(Data transmission), ISDN уланиш (ISDN connection), HCDS (Home Country Direct Service), Call Back хизматлари, карточкалар орқали халқаро телефон алоқа ҳамда Интернет хизматлари олиш каби ўнлаб турдаги замонавий хизматлар жорий этилган ва уларни харидорларга тақдим этишнинг сифат кўрсаткичлари такомиллаштирилиб борилмоқда.

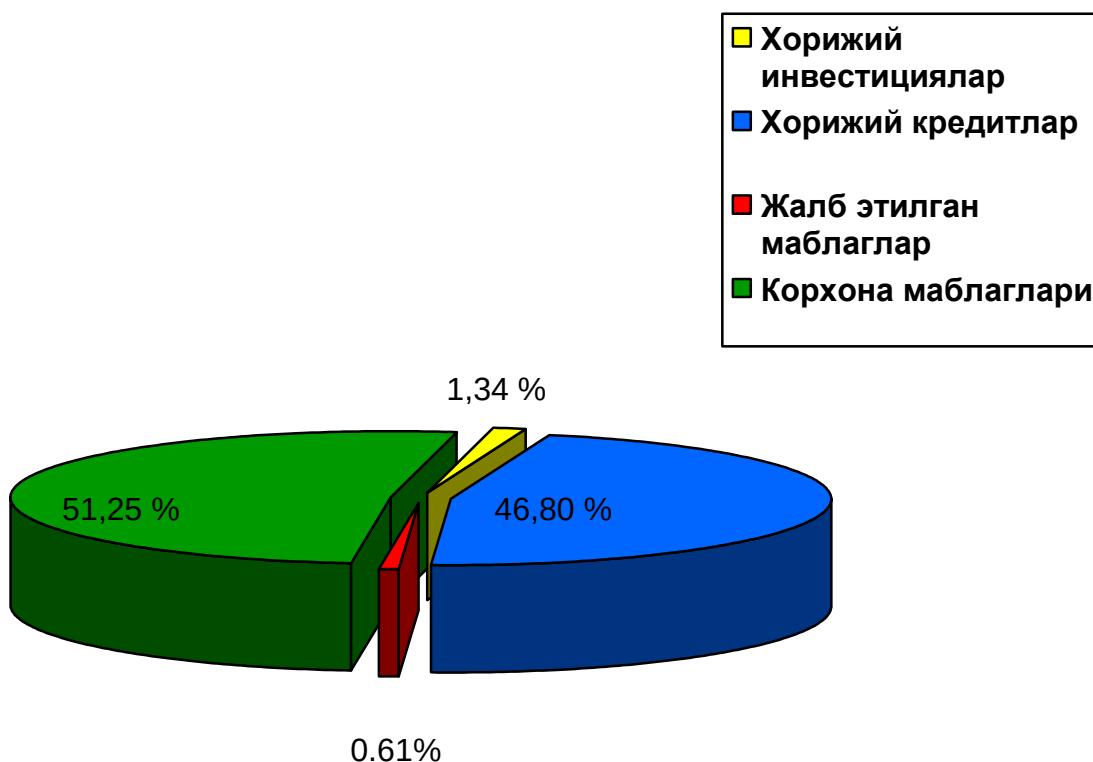
Компания ҳозирда телекоммуникация хизматлари бозорида маълум мавқега эга ва бунинг эришган натижалар ҳам исботлайди. Масалан, компания ҳозирда «Интелсат» Халқаро сунъий йўлдош ташкилотига аъзоликка қабул қилинган. Натижада, Япония, Германия, Туркия, Буюк

Британия, АҚШ, Франция, Италия, Корея, Покистон каби 9 та давлатлар билан тўғридан-тўғри халқаро каналларни ташкил этган. Шу билан бир каторда, Япония, Германия, АҚШ, Туркия, Покистон ва Буюк Британия давлатлари орқали бошқа давлатларга чиқиш йўлга қўйилган.

Бугунги кунда компания халқаро ва шаҳарлараро миқёсда алоқа тармоғига эга. Халқаро миқёсда у, юқорида таъкидлаганимиздек, Япония, Германия, Туркия, Буюк Британия, АҚШ, Франция, Италия, Корея, Покистон, Хитой каби хорижий мамалакатлар билан, шунингдек, Россия, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, Украина, Белоруссия, Тожикистон каби МДХ мамалакатлари билан алоқа тармоқларига эга.

Малакатимизнинг деярли барча вилоят ва ҳудудлари ягона рақамли телекоммуникациялар тармоғига уланган, агар 1997-98 йилларда магистрал алоқа линияларида рақамли каналлар умумийга нисбатан бор-йўғи 0,5 фоизни ташкил этган бўлса, 2004 йилга келиб уларнинг салмоғи 85-90 фоизга ёки 13 минг каналга етди. Маълумки, молиявий соғлом, ривожланиб бораётган субъект кўпроқ капитал қўйилмалар қилишга интилади ва бу ҳолат уни янада молиявий жиҳатдан барқарорлаштиради.

2.2.2.-расм. «Ўзбектелеком» АКнинг капитал қўйилмаларини тақсимланиши

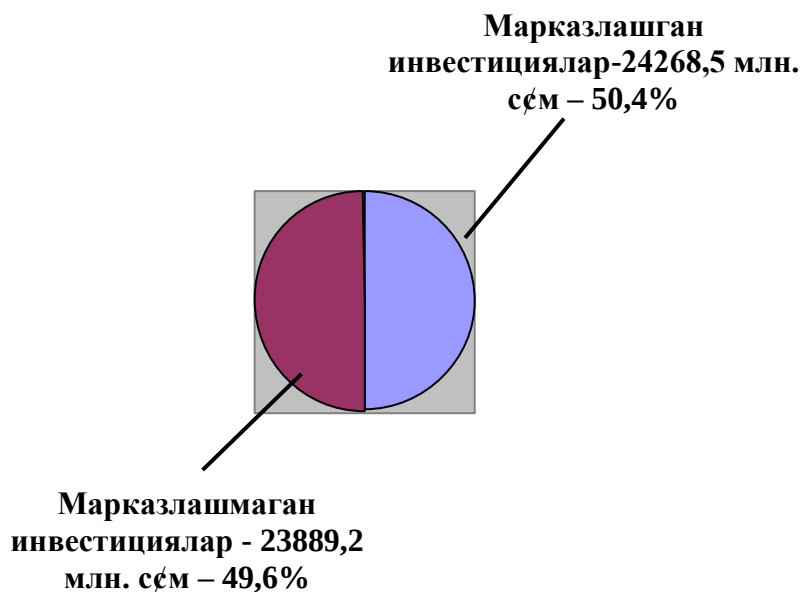

Шунинг учун, бугунги кунда гуркираб ривожланаётган «Ўзбектелеком» АКси ҳам йирик миқдорда капитал қўйилмаларни амалга оширмоқда. Компаниянинг капитал қўйилмаларини молиявий манбалари бўйича тақсимланиши 2.2.2.расмда келтирилган. Кўриниб турибдики, капитал қўйилмаларнинг 51,25 фоизи корхона маблағлари ҳисобидан, 46,8 фоизи хорижий кредитлар, 1,34 фоизи хорижий инвестициялар ва 0,61 фоизи бошқа жалб этилган маблағлар ҳисобидан амалга оширилган. Биз бу ўринда хорижий кредитлар ва хорижий инвестициялар қисмига эътиборни қаратмоқчимиз. Чунки, капитал қўйилмаларнинг 46,8 фоизи кредитлар ҳисобига амалга оширилган. Бу ҳолат компанияни, фикримизча, «қарам» қилиб қўяди. Шунинг учун, бу ўринда кредитлар салмоғини камайтириб, инвестициялар салмоғини ошириши лозим.

Агар биз «Ўзбектелеком» АК нинг молиявий ҳисоботларини таҳлил этсак, компаниянинг кейинги йилларда узлуксиз равишда, жадаллик билан ривожланаётганлигини гувоҳи бўламиз. Асосий фаолиятдан даромадлар 2004 йилда 21499,2 млн сўмни ташкил этган бўлса, 2008 йилда бу кўрсаткич 91151,76 млн сўмга етди ёки деярли тўрт ярим баробарга ўсган. Ажабланарлиси шуки, таҳлил этилаётган даврда операцион харажатлар 3,3 баробарга ўсгани ҳолда, даромадлар – 4,22 баробарга; молиявий харажатлар 13,48 баробарга ўсгани ҳолда, даромадлар қарийб – 21 баробарга ўсган.

Шунингдек, компаниянинг соф фойдаси 2004-2008 йиллар мобайнида деярли икки баробарга ўсиб, соф фойда бўйича рентабеллик деярли 10 фоизга етган.

«Ўзбектелеком» АК нинг инвестициявий фаолиятини 2004-2008 йиллар давомидаги бутун ҳолатини йиғинди кўринишида таҳлил этсак, уни марказлашган (яъни, мамалакат бюджети ва бюджетдан ташқари жамғармалардан ажратилган) ва марказлашмаган (бошқа манбалардан олинган) маблағлардан ташкил топганлигини кўрамиз (2.2.3-расм).

2.2.3-расм. «Ўзбектелеком» АК жалб этилган инвестицияларининг ўзаро нисбати.

Яъни марказлашмаган инвестициялар марказлашган инвестициялардан бирданига ортиб кетган. Бу ҳолатни компаниянинг ўзлик маблағларини кескин ортиб кетиши, даромадларнинг ва компания хизмат турларининг ортиши билан изоҳлаш мумкин (2.2.5-расм).

Марказлашмаган инвестициялар таркибида эса компаниянинг ўз маблағлари, тижорат банклари кредитлари, тўғридан-тўғри чет инвестициялари (асосан, асбоб-ускуна холида), алохидан келадиган ва бошқа ички манбалардан келадиган маблағлар ётади.

Шунингдек, компаниянинг даромад манбалари сифатида хусусийлаштиришдан келадиган маблағлар ва дивиденд даромадлари ҳам киради.

Компаниянинг ўрнатилган талаблар асосида олиб борилган молиявий ҳисоботлари баланс, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумот, асосий воситаларнинг ҳаракати тўғрисида ҳисобот, пул оқимлари тўғрисида ҳисобот, хусусий капитал тўғрисида ҳисоботлардан иборат. Лекин, фикримизча, филиаллар ўртасида молиявий ҳисоботларни олиб бориш, уни ташкил этишга қўйиладиган талабларни тубдан такомиллаштириш зарур. Чунки ушбу ҳолатлар молиявий

маблағларни ишлатишда бош-бошдоқликни, хўжасизликни келтириб чиқариши мумкин.

Маълумки, корхонанинг тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлигини таҳлил қилишдан асосий мақсад - унинг иқтисодий ва ишлаб чиқариш фаолиятини такомиллаштириш бўйича мулоҳаза ва таклифларни ишлаб чиқаришдир. Корхонанинг молиявий барқарорлиги унинг фаолиятининг энг муҳим томони ҳисобланади, яъни молиявий барқарорлик унинг келажакда бир маромда ишлашининг пойдеворидир.

Молиявий барқарорликни таҳлилидан мақсад активлар ва пассивларнинг ҳажмини ва таркибини аниқлашдир⁵. Бу корхонанинг молиявий томондан мустақиллик даражасини ва унинг баланси олдида қўйган вазифаларига етарлилигини аниқлашда қўл келади.

Биз «Ўзбектелеком» АК ни молиявий таҳлил этишда унинг услубиётини қуйидаги гуруҳларга бўлишни мақсадга мувофиқ деб топдик:

- ҳисобот давридаги молиявий ҳолат ва унинг ўзгаришини умумий баҳоси;
- корхонанинг молиявий барқарорлигини таҳлили;
- компаниянинг иш юритиш фаолияти ва тўлов қобилиятининг таҳлили.

Молиявий аҳволни ҳар томонлама таҳлил этишда ялпи кўрсаткичлардан ташқари, корхона молиявий аҳволини кўрсатувчи солиштирма коэффициент кўрсаткичлари ҳам ишлатилди. Бундай кўрсаткичлар ялпи кўрсаткичларнинг бир-бирига нисбати ёки уларнинг чизикли функциялари кўринишида ҳисобланди⁶.

Маълумки, молиявий коэффициентларнинг таҳлили – бу уларни базис кўрсаткичларга солиштириш ҳамда бир неча йиллик динамик ўзгаришлари қаторини тадқиқ этишдир. Базис кўрсаткичлар сифатида эса шу корхонанинг

⁵ Козлова О.И. Оценка кредитоспособности предприятий. М.: «АО АРГО», 1998 г.

⁶ Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. Тошкент, 1999 й. 20-21 бетлар.

аввалги, молиявий нуқтаи назардан омадли бўлган даврдаги ўртача кўрсаткичларини ёки мазкур тармоқдаги ўртача кўрсаткичлар ёки корхонанинг энг кучли рақобатчисининг кўрсаткичлари олиниши мумкин.

Корхонанинг молиявий аҳволини таҳлил этиш учун ва унинг истиқболини белгилаш учун бир неча молиявий кўрсаткичларни таҳлил этиш кифоя. Энг асосийси бу кўрсаткичлар унинг молиявий аҳволини тўлиқ ва ҳаққоний очиб бера олсин.

Биз «Ўзбектелеком» АК нинг ўзига хослигидан келиб чиқиб уни молиявий таҳлил этишда қуйидаги усул ва услубларни қўллашни мақсадга мувофиқ деб топдик:

а) Услубларнинг энг соддаси - бу таққослаш. Бунда ҳисобот давридаги кўрсаткичлар режалаштирилганларига ёки ўтган даврдаги ҳисоботга солиштирилди. Ҳар хил даврга тегишли кўрсаткичларни солиштирилганда, уларнинг бир хиллигини, яъни уларнинг таркибан яқинлигини, ҳисоблаш усуллариининг ўзгармаслигини таъминлаш ҳамда инфляция таъсирини йўқотиш зарур.

б) Яна бир услуб бу - гуруҳлашдир, яъни кўрсаткичлар гуруҳларга бирлаштирилди ва жадваллар кўринишига келтирилди. Бундай услуб ҳисоб-китобларни амалга ошириш, ривожланиш тенденциясини аниқлаш, кўрсаткичларга таъсир этувчи омилларни аниқлаш ва улар орасидаги боғлиқликларни топиш имконини берди.

в) Молиявий аҳволни ҳар томонлама таҳлил этишда солиштирма коэффициентлар ишлатилди. Булар айрим ялпи кўрсаткичларни бошқаларига нисбати сифатида ҳисобланди ва компаниянинг молиявий аҳволини кўрсатиб берди. Бу кўрсаткичлар молиявий аҳволни рақамлар билан ифодалашда, компанияни бошқа турдош корхоналар билан ёки тармоқдаги ўртача кўрсаткичлар билан солиштиришда, кўрсаткичлардаги ўзгаришлар тенденциясини аниқлашда ва корхона ривожланиш мезонлари ҳамда чегаравий меъёрларни белгилашда қўлланилди. Компаниянинг молиявий

барқарорлигини ва унинг умумий ҳолатини белгиловчи коэффициентлардан асосийси – бу унинг мустақиллик коэффициенти. Ушбу кўрсаткични қуйидаги формула орқали ҳисоблаш мумкин:

$$\text{Мустақиллик коэф} = \frac{\text{Ўзлик маблағлари}}{\text{Жами активлар}} \quad (1)$$

Одатда, мазкур коэффициент $K_m > 0,5$ дан ортиқ бўлса, бу нормал ҳолат ҳисобланади. Лекин, фикримизча, «Ўзбектелеком» АК каби йирик ва катта миқдорларда ишончли кредит ва инвестиция ресурслари жалб этган компания учун ушбу кўрсаткичнинг $K_m > 0,2$ бўлиши ҳам етарли.

Компания молиявий ҳолатини белгиловчи кейинги кўрсаткич сифатида биз қарзга олинган ва ўз капиталининг нисбати кўрсаткичини олдик ($K_{к/ўк}$):

$$K_{к/хк} = \frac{\text{Жами қарзлар}}{\text{Ўз капитал}} \quad (2)$$

Аслида, $K_{к/хк}$ коэффициентнинг максимал кўрсаткичи бирга тенг ёки ундан кичик бўлиши лозим. Лекин юқорида таъкидлаганимиздек, ушбу кўрсаткичнинг меъёрларини компания хусусиятларидан келиб чиқиб белгилаш тавсия этилади. Албатта, бу улушнинг бирдан кичик бўлиши корхонанинг молиявий аҳволи барқарорлигини кўрсатади.

Кейинги муҳим деб ҳисоблаган кўрсаткичимиз – бу қарз ва жами сармояларнинг нисбати коэффициенти ($K_{к/к}$):

$$K_{к/к} = \frac{\text{Жами қарзлар}}{\text{Умумий капитал}} \quad (3)$$

Ушбу коэффициент қарзларнинг умумий сармоялардаги улушини кўрсатади. Кўпчилик олим ва мутахассислар бу улуш қанчалик катта бўлса, корхона ташқи молиявий маблағларга шунчалик муте бўлиб қолади деб таъкидлайдилар⁷. Бизнингча эса, ушбу кўрсаткични ҳисоблашда компаниянинг жами қарзлари таркибини тубдан тадқиқ этиш ва фақат қисқа муддатли ва маълум риск даражасига эга бўлган кредит ва қарзларнигини формулага киритиш лозим. Чунки, юқорида таъкидланганидек, «Ўзбектелеком» АКнинг катта миқдордаги қарзий мажбуриятлари сифатида давлат кафолати билан олинган, соҳани ривожлантириш жамғармасидан олинган ёки узок муддатга тўғридан-тўғри олинган хорижий инвестициялар ҳам бор.

Бу қарзий мажбуриятларнинг рисклилиқ даражаси жуда паст. Шунинг учун уларни формулага киритиб, гўёки «Ўзбектелеком» АК четки қарзлардан ва корхона муаасасалардан молиявий жиҳатдан муте ҳолатида дейиш, ўринли бўлмайди.

Кейинги муҳим кўрсаткич сифатида биз компаниянинг ўз айланма маблағлари билан таъминланганлиқ кўрсаткичини олишни тавсия этамиз. Ушбу коэффициент $K_{\text{ўм}}$ айланма активларнинг қанча қисми ўзининг маблағлари ҳисобига молиялаштирилганлигини кўрсатади:

$$K_{\text{ўм}} = \frac{\text{Ўз айланма маблағлари}}{\text{Айланма активлар}} \quad (4)$$

Маневрлилиқ коэффициенти эса жорий ишлаб чиқаришни молиялаштиришда корхона ўз капиталининг қайси улушини ишлатганлигини кўрсатади:

⁷ Шеремет А.Д., Нечашев Е.В. Методика финансового анализа. Москва, 1999 г.

$$K_{\text{МК}} = \frac{\text{Ўз айланма маблағлари}}{\text{Ўз капитали}} \quad (5)$$

Биз юқоридаги формулалардан ва «Ўзбектелеком» АК нинг баланс ва бошқа хисоботларидан фойдаланиб, унинг молиявий барқарорлигини аниқлашимиз ва баҳолашимиз мумкин (2.2.1-жадвал).

2.2.1-жадвал. «Ўзбектелеком» АК нинг молиявий барқарорлик кўрсаткичлари

Коэффициентлар	2007	2008	2009	Меъёрда
1. Молиявий мустақиллик Коэффициенти	0,246	0,365	0,340	> 0,5 («Ўзбектелеком» АК учун >0,2)
2. Қарзга олинган ва ўз капиталининг нисбати	2,865	2,795	2,967	<1 («Ўзбектелеком» АК учун <3)
3. Қарз ва жами капиталлар нисбати коэффициенти	0,864	0,647	0,668	< 0,5
4. Ўз айланма маблағлари билан таъминганлик коэффициенти	0,428	0,321	0,379	> 0,3
5. Маневрлилиқ коэффициенти	0,103	0,278	0,267	< 0,3

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтганда, «Ўзбектелеком» АК бугунги кунда мамлакатимиз телекоммуникация хизматлари бозорида етакчи мавқега эга. Компания замон ва макон талабларидан келиб чиқиб ўзининг хизматлари бозорини такомиллаштирмоқди ва ривожлантирмоқда. Таҳлилларимиз унинг молиявий салоҳияти кейинги йилларда кескин ошганлигини кўрсатади. Эндиликдаги бош вазифалар – молиявий барқарорликни сақлаб қолиш, филиаллар ўртасида молиявий хисоботлар юритиш ва назорат этиш тизимини замон талаблари даражасида ташкил этиш ва тинимсиз янги технология ва хизмат турларини жорий этиб боришдир.

3-БОБ. ТЕЛЕКОММУНИКАЦИЯ ХИЗМАТЛАРИ БОЗОРИДА МОЛИЯВИЙ САМАРАДОРЛИКНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

3.1. Мувозанатлашган ликвидлиликни таъминлаш орқали компаниянинг телекоммуникация хизматлари бозоридаги фаолиятини такомиллаштириш

Корхона ва муассасаларда молиявий бошқарув масалаларини такомиллаштириш, уларни «..бугунги кундаги иқтисодиётимизнинг шаклланган тузилмаси ва бозор механизмларига қанчалик мос келишини танқидий баҳолаш, қайси тармоқ ва соҳалар талаб даражасида ривож топмаётганини аниқлаб олиш зарур»лигини юртбошимиз қайта-қайта таъкидлайдилар⁸.

Маълумки, давлат асосий алоқа хизматларидан кўплаб аҳоли ва ташкилотлар фойдалана олиши имконига эга бўлишига интилади, гарчи бу молиявий жиҳатдан зарар келтирса ҳам⁹. Республика қонун ҳужжатларида операторларнинг имтиёзли хизмат кўрсатиш бўйича харажатларини бюджет ҳисобидан тўлиқ қоплаш кўзда тутилган¹⁰. Чунки ҳар қандай давлат юқори малакали, керакли маълумотларга эга бўлган аҳоли қатламлари бўлишидан манфаатдор.

Шу билан бирга ушбу жараён, фикримизча, телекоммуникация тармоқларини бошқарувчи мутахассисларни соҳани хизматлар бозоридаги актив ва самарали фаолиятини таъминлашлари учун молиявий менежментнинг замонавий усул ва услубиётларини билишлигини ва амалиётда қўллай олишларини талаб этади. Айнан мана шу нуқтаи назардан “Электрон Россия (2002–2010 йиллар)” федерал мақсадли дастурининг мақсади қуйидагича таърифланган: “телекоммуникация технологиялари бўйича мутахассисларни ва малакали фойдаланувчиларни тайёрлашни

⁸ Каримов И.А. Ислохотлар йўлидан изчил бориш – асосий вазифамиз.-Т.: «Халқ сўзи», 10 февраль, 2004 йил.

⁹ Рейман Л.Д., Совершенствование системы государственного регулирования отрасли телекоммуникаций. С. Петербург, 2000. 74-б.

¹⁰ “Телекоммуникациялар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, 25-модда.

кенгайтириш ҳисобига иқтисодиётнинг, давлат бошқарувининг ва маҳаллий ўзини ўзи бошқаришнинг фаолияти самарадорлигини ошириш лозим”¹¹.

Мулкчилик шаклидан ва бизнес туридан қатъий назар, барча корхона ва муассасалар молиявий ҳисоб юритишлари ва тегишли молиявий ҳисоботларни тақдим этиб боришлари лозим. Ушбу молиявий ҳисоботларнинг таҳлили натижасидан компания тўлов қобилиятининг энг аниқ умумлаштирилган кўрсаткичи - ликвидлилик коэффициентини келтириб чиқарилади.

Таъкидлаш лозимки, мамалакатимизнинг телекоммуникация корхона ва муассасаларида улар фаолияти самарадорлигини ошириш ва хизматлар бозоридаги ҳолатини аниқлашда молиявий таҳлил ва молиявий менежмент услубларидан деярли фойдаланилмайди. Молиявий бошқарувни қўллаш бўйича соҳанинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб (молия-банк ва ишлаб чиқариш корхоналаридаги каби) комплекс тарзда аниқ усул ва услублар ишлаб чиқилмаган. Бу борадаги тадқиқотлар магистрлик диссертацияси ёки илмий мақолалар даражасида чегараланиб қолган.

Иқтисодий адабиётларда мазкур масалани очиб беришга қисман ўрин берилган ёки тор доирада ёритиб берилган. Иқтисод фанлари номзоди А.Н.Арипов ҳам ўз илмий изланишлари давомида ахборот-коммуникация соҳасининг замонавий молиявий ҳолатини таҳлил этишда Н.В.Ивонина томонидан бажарилган молиявий таҳлил усулини¹² қўллаганлигини таъкидлайди ва «на ўзимизнинг ва на хорижий адабиётларда корхоналар молиявий ҳолати таҳлилининг бундан тўлиқроқ мажмуини» учратмаганлигини таъкидлайди¹³.

¹¹ Федеральная программа «Электронная Россия (2002-2010годы)». РФ ҳукуматининг 28.01.2002 й. қарори билан тасдиқланган.

¹² Н.В. Ивонина ва бошқалар. Маркетинг тадқиқотларини олиб бориш ва ривожланиш дастурларини ишлаб чиқиш бўйича услубий тавсиялар, техник даражани ошириш ва корхонада рақобатбардош маҳсулотлар (хизматлар) чиқариш учун ишлаб чиқаришни қайта ихтисослаштириш. Ўзбекистон молия қонунчилиги.. 6-Илова Тошкент, 1996 й. 99-112-бетлар.

¹³ А.Н.Арипов. Ахборот-коммуникациялар соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш муаммолари.-Т.: «Академия», диссертация, 2004.

Юқоридагилардан келиб чиқиб биз «Ўзбектелеком» АК мисолида компания тўлов қобилятининг энг аниқ умумлаштирилган кўрсаткичи бўлган - ликвидлилик кўрсаткичларини мувозанатлаш услубиётини ишлаб чиқамиз. Ушбу усул, фикримизча, компания менежментига «бозор талаби – компания имкониятлари» мунасабатини тўғри аниқлаб, компаниянинг телекоммуникация хизматлари бозоридаги фаолиятини такомиллаштиришига кўмаклашади.

Албатта, «бозор талаби – компания имкониятлари» мунасабатини аниқлаш бўйича бир қатор молиявий дастак ва усулларни тавсия этиш мумкин, лекин биз ликвидлилик энг муҳим кўрсаткич эканлиги ҳамда битта диссертацияда барча усулларни тадқиқ этиш имконияти йўқлигидан келиб чиқиб, мувозанатлашган ликвидлиликни таъминлаш усулини ишлаб чиқиш билан чегараландик.

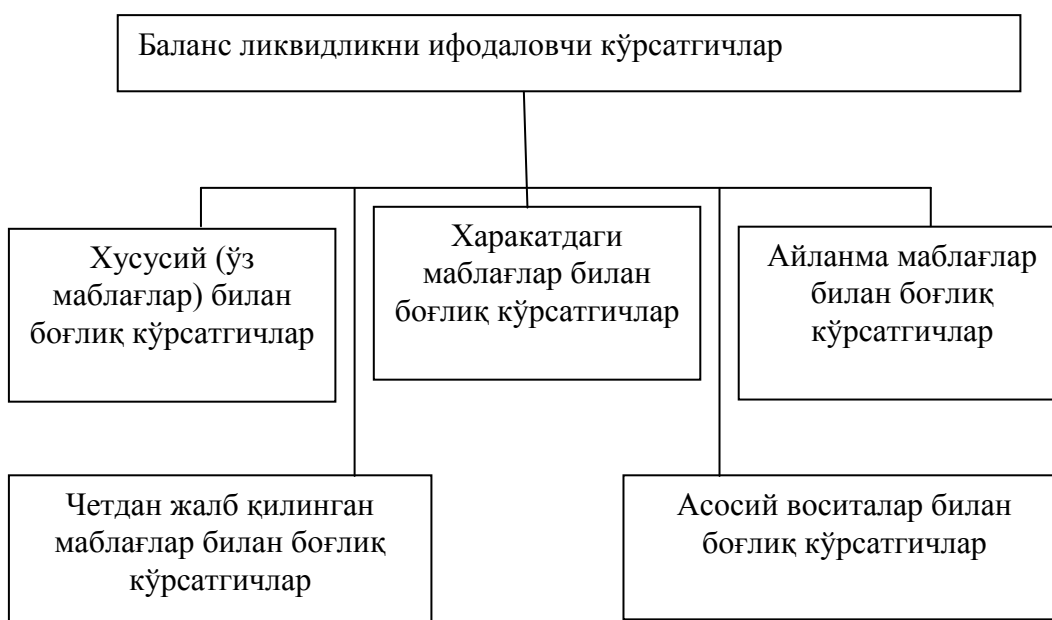
Маълумки, ҳар қандай корхона хизматлар бозоридаги фаолияти давомида кўпгина кутилмаган ҳодисаларга дуч келиши мумкин. Вазиятни тўғри баҳолаш, кутилмаган хатарлар, ҳар томонлама кўра билиш, молия, инвестициялар, маркетинг, меҳнатга оид муносабатлар, техника ва технология соҳасида ўз вақтида асосли қарорлар қабул қилиш – бозорда корхонанинг баланси ликвидлигини оптималлаштирилган ҳолатини сақлашнинг шартларидир.

Баъзида биттагина нотўғри қарор турғун бўлиб кўринган корхонани банкротлик ёқасига олиб келиб қўйиши мумкин. Барча қабул қилинадиган қарорлар учун тайёр андозаларни таклиф этиш мумкин эмас, бироқ шундай муаммолар ҳам борки, уларни ҳал қилиш корхонанинг баланс ликвидлигини оптималлаштириш корхонани зарар кўрмай ишлашига таъсир кўрсатиши турган гап. Бунда телекоммуникация хизматларининг мақбул ҳажмини ва компанияни ривожлантиришнинг мақсадга мувофиқ суръатларини танлаш ҳақида сўз бормоқда.

Биз компания баланси ликвидлигини ифодаловчи кўрсаткичларни иқтисодий моҳияти жиҳатидан бешта гуруҳга бўлишни тавсия этамиз (3.1.1-схема). Яъни булар а) ўз (хусусий) маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар; б) четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар; в) ҳаракатдаги маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар; г) айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар; д) асосий воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлар.

3.1.1.схема

**«Ўзбектелеком» АК баланс ликвидилигини ифодаловчи
кўрсаткичларнинг схематик модели**

Баланс ликвидилигини ифодаловчи кўрсаткичлар туркуми ўз навбатида бир қанча алоҳида кўрсаткичлардан иборат. Ушбу кўрсаткичлар тизимига кирувчи ҳар бир гуруҳ кўрсаткичлар ўз навбатида бир қанча кўрсаткичларга бўлинади.

Масалан, хусусий капитал билан боғлиқ кўрсаткичларга учта, четдан жалб қилинган маблағларга тўртта, ҳаракатдаги маблағ билан боғлиқ

кўрсаткичларга тўртта, айланма маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичларга бешта кўрсаткичлар киритилади. Аммо ҳар бир кўрсаткич бўйича тўлиқ хулосага келиш учун уларнинг ҳар бир гуруҳига алоҳида тўхталишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

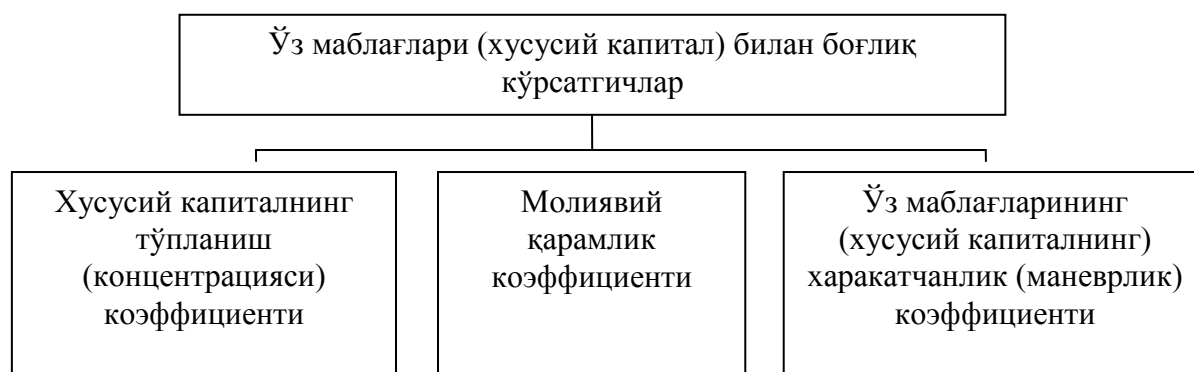
Баланс ликвидлилигини таҳлил қилиш учун уни ифодаловчи кўрсаткичларни тўғри аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу туфайли юқорида тавсия қилинган кўрсаткичларни бухгалтерия баланси ва бошқа молиявий ҳисобот шаклларида кўрсатилган маълумотларга асосан ҳисоблаш усуллари кўрсатиш мақсадга мувофиқ.

Ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичларга куйидагиларни киритишни ўринли деб ҳисоблаймиз (3.1.2.схема)¹ ўз маблағлари (хусусий капитал)нинг тўпланиши (концентрацияси); молиявий қарамлик ва ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффиценти.

Ўз маблағи (хусусий капитал)нинг тўпланишини (концентрациясини) ифодаловчи коэффицент ушбу маблағларнинг умумий маблағлардаги ҳиссасини ифодалайди. Ушбу кўрсаткични хусусийлик коэффиценти ҳам деб ҳам аташ мумкин.

3.1.2.схема

Корхона ликвидлилигининг ўз маблағлари (хусусий капитал) билан боғлиқ кўрсаткичлари тизими

Бу кўрсаткич ўз маблағларининг (хусусий капитал) умумий суммасини активларнинг умумий қийматига бўлиш йўли билан аниқланади.

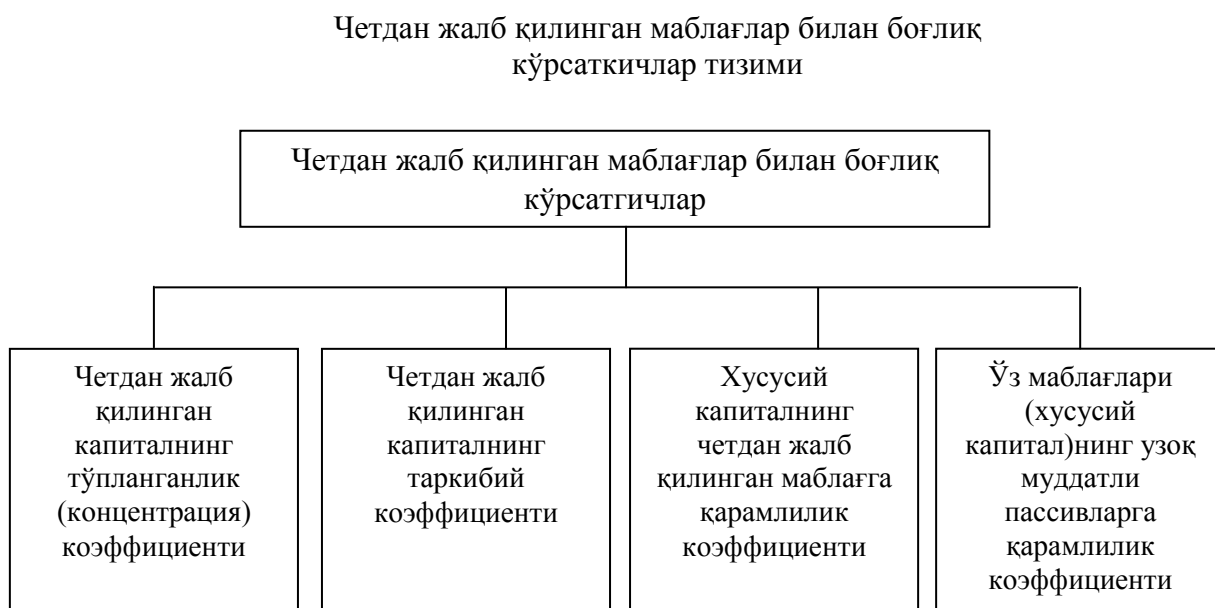
Ушбу кўрсаткич компаниянинг умумий маблағларининг қанча қисми хусусий маблағларни ташкил қилишини ифодалайди. Ҳозирги шароитда у қанча кўп бўлса, компания учун ўшанча яхши, чунки компания молиявий жихатдан барқарор бўлиши учун асос бўлади. Четдан жалб қилинган маблағлар учун тўланадиган фоизлар тежалади.

Баланс ликвидлилигини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири - молиявий қарамлик коэффицентидир. Бу кўрсаткич балансдаги умумий суммани ўз маблағлари (хусусий капитал) суммасига бўлиш йўли билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич ҳажми қанча камайиб борса, компаниянинг ўз маблағи шунча кўпайиб бораётганлигидан ва унинг молиявий қарамлиги камайганлигидан, яъни яхшиланаётганлигидан далолат беради. Агарда ушбу кўрсаткичнинг ҳажми қанча кўпайса, шунчалик компания молиявий барқарорлигига путур етаётганлигидан далолатдир.

Муаллиф компания ликвидлилигини белгиловчи кейинги кўрсаткичлар тўплами сифатида четдан жалб қилинган маблағлар билан боғлиқ кўрсаткичлар тизимини олишни тавсия этади (3.1.3-схема).

3.1.3.схема

Четдан жалб қилинган маблағларнинг (капиталнинг) тўпланиши (концентрацияси)ни ифодаловчи кўрсаткич уларнинг умумий маблағлардаги

ҳиссасини аниқлаш учун қўлланилади. Ушбу кўрсаткични топиш учун четдан жалб қилинган маблағлар суммасини активларнинг умумий миқдорига бўлиш лозим. Ушбу кўрсаткични «беғоналик коэффиценти» ҳам деб атайдилар¹⁴. Унинг ҳажми қанча кам бўлса, корхона учун шунча яхши, чунки бу корхона ўз фаолиятини маблағни четдан жалб қилмасдан амалга оширилаётганлигидан далолат беради. Бу ҳозирги бозор муносабатлари шаклланаётган даврда жуда муҳимдир, чунки четдан, айниқса, банклардан қарзга маблағ олиб ишлатиш юқори фоиз ҳисобига корхона учун жуда қимматга тушиб кетмоқда.

Четдан жалб қилинган маблағлар ичида узоқ муддатли қарзлар ҳиссасининг коэффиценти ҳам молиявий барқарорликни ифодалаш учун муҳимдир. Четдан жалб қилинган маблағларнинг таркибий коэффиценти узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағларни корхонанинг умумий четдан жалб қилинган маблағига бўлиш йўли билан аниқланади.

Ушбу кўрсаткич корхонанинг узоқ муддатли четдан жалб қилинган маблағининг умумий четдан жалб қилинган маблағдаги ҳиссасини кўрсатади. Ўз маблағи етарли бўлмай турган пайтда узоқ муддатли қўйилмалардан фойдаланиш корхонанинг молиявий барқарорлиги, баланс ликвидилигини таъминлаш учун асосий омил бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли ушбу кўрсаткич ҳажмининг кўпайиши корхона учун ижобий ҳолатдир.

Четдан жалб қилинган капиталнинг хусусий капиталга нисбати хусусий капиталнинг умумий қарамлик коэффицентини ифодалайди. Уни аниқлаш учун четдан жалб қилинган барча маблағлар суммасини корхонанинг ўз маблағларига бўлиш лозим. Албатта бозор иқтисодиёти шароитида ушбу кўрсаткичнинг бирдан кичик бўлганлиги яхши. Аммо «Ўзбектелеком» АК каби йирик хорижий инвестициялар билан ишлаётган компания учун бирга тенг бўлишини ҳам ижобий ҳолат сифатида баҳолаш мумкин.

¹⁴Волжин И.О., Эргашбоев В.В. «Молиявий таҳлил».-Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1998.

Компания ликвидилигини таҳлил қилишда хусусий капиталнинг узоқ муддатли пассивларга қарамлилик коэффицентини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Ушбу кўрсаткични аниқлаш учун узоқ муддатли четдан жалб қилинган пассивларни ўз маблағларига бўлиш лозим. Ушбу кўрсаткич корхонанинг ўз маблағларида (хусусий капиталида) четдан жалб қилинган узоқ муддатли қўйилмаларнинг (пассивларнинг) ҳиссаси қанчани ташкил қилишини кўрсатади.

Компаниянинг ҳаракатдаги маблағларига унинг айланма маблағларда иштирок этаётган хусусий капитали киради. Аммо айланма маблағлари ҳаракатчанлиги жиҳатидан ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, корхонанинг ҳисоб-китоб счётидаги, кассасидаги нақд пуллари тез ҳаракатга келувчи айланма маблағлари бўлса, товар захиралари нақд пулга нисбатан ҳаракатчанлиги жиҳатидан суст айланма маблағга киради. Дебитор қарзларнинг кўп қисми ҳозирги бозор муносабатлари шароитида умидсиз, беқарор маблағларга киради, чунки корхона қарз берган, товар жўнатган, хизмат қилган юридик ёки жисмоний шахс банкротга учраган бўлиб, тўлов қобилиятига эга бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолда дебитор қарзларни тез ҳаракатчан маблағлар қаторига киритиш қийин.

Маблағларнинг ҳаракатчанлик даражасини аниқлаш учун ҳаракатдаги барча маблағларнинг турларини белгилаб олиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу кўрсаткичлар тизими қуйидаги схемада келтирилган (3.1.4-схема).

3.1.4.схема

Компания ликвидилигининг ҳаракатдаги (оборотдаги) маблағлари билан боғлиқ кўрсаткичлар тизими

Кўпчилик мутахассислар ҳаракатдаги ўзлик маблағларни аниқлаш учун умумий айланма маблағлар миқдоридан четдан жалб қилинган маблағларни айиришни тавсия этишади¹⁵. Фикримизча, бундай қараш бозор иқтисодиёти ривожланишининг ҳозирги босқичида ноўриндир. Чунки, масалан, «Ўзбектелеком» АК мисолида олсак, агар айрим даврлар учун компания балансининг айланма маблағлари миқдоридан жами четдан жалб этилган маблағларни айириб ташласак – у ҳолда салбий қолдиққа эга бўлишимиз ҳам мумкин ($181326926 - 188352525 = - 9965207$ сўм¹⁶).

Шунинг учун муаллиф компания ликвидлилигини ҳаракатдаги ўзлик маблағлари орқали аниқлашда ҳаракатдаги маблағлар миқдорини ҳисоблаш учун жами айланма маблағлар миқдоридан кредитор қарздорликни, қисқа муддатли қарзларни, муддати ўтган қарзлар ва улар бўйича фоизлар миқдорини, муддати ўтган дебиторлик қарзлар ва ўз вақтида сотилмай қолган (омборда тўпланиб қолган) товар-ҳом ашёларни айиришни тавсия этади:

$$ХМ = ЖАМ - (КҚ + ҚМҚ + МЎҚ(Ф) + МЎДҚ + МЎТ) \quad (1)$$

Албатта ушбу ҳисоб китоблар жараёнида «Ўзбектелеком» АК учун «омборда тўпланиб қолган товар-ҳом ашёлар» моддаси тўғри келмайди, чунки компания хизмат кўрсатиш билан шуғулланади. Лекин биз ушбу ҳисоблаш моделини барча ишлаб чиқариш корхоналари учун ҳам тавсия этишни ўринли деб ҳисоблаймиз.

Компаниянинг умумий ҳаракатчанлик (маневрлик) коэффиценти топиш учун умумий ҳаракатдаги ўз маблағлари суммасини барча ўзлик маблағлари суммасига бўлиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу кўрсаткич маблағларнинг анча қисми ҳаракатдаги маблағ эканлигини ифодалайди.

¹⁵Ибрагимов А. Т. Молиявий таҳлил.- Тошкент: «Меҳнат», 1995. Абдукаримов И.Т. Менежерларга корхона ликвидлилиги ва тўлов қобилияти ҳақида // Бозор, пул ва кредит. –1999. №5. Акрамов Э.А. «Корхона молиявий ҳолатининг таҳлили».-Тошкент, 2002.

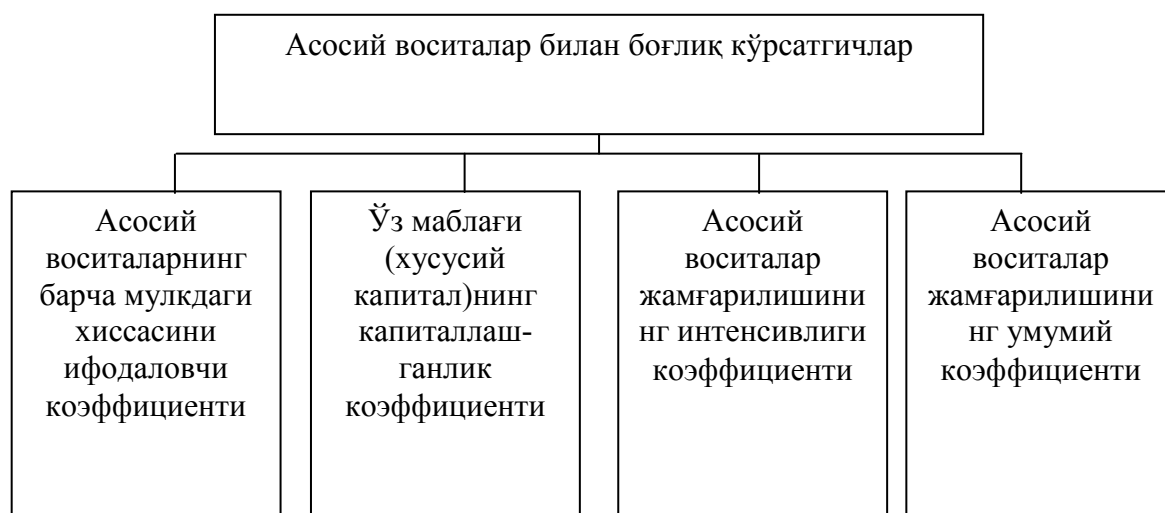
¹⁶ «Ўзбектелеком» АК нинг йиғма бухгалтерлик баланси. 01.01.2004.

Ушбу кўрсаткичнинг ҳажми қанчалик ошиб борса, корхонанинг молиявий-хўжалик фаолияти яхшиланиши учун ўшанча қулай бўлади.

Асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлар ҳам компаниянинг ликвидлилигини ифодаловчи энг муҳим кўрсаткичлардир, чунки корхона фаолиятида асосий воситалар фақат меҳнат воситалари бўлибгина қоласдан, унинг моддий бойлиги ҳам ҳисобланади. Унинг қиймати корхона мулки сифатида гаровга қўйиш учун асос бўлиши мумкин. Ушбу кўрсаткичларнинг тизими 3.1.5-схемада келтирилган

3.1.5-схемада

Компания ликвидлилигини аниқлашда асосий воситалар билан боғлиқ кўрсаткичлар

Муаллиф хусусий капиталнинг капиталлашганлик коэффициентини асосий воситалар суммасидан узоқ муддатли капитал қўйилмаларни олиб ташлаб, ўз маблағларининг (хусусий капиталнинг) қийматига бўлиш орқали ҳисоблашни тавсия этади. Асосий воситалар жамғарилишининг интенсивлиги кўрсаткичини эса жорий йилдаги эскириш суммасини асосий воситаларнинг умумий суммасига бўлиш орқали, шунингдек, асосий воситалар жамғарилишининг умумий коэффициентини барча эскириш суммасини умумий асосий воситалар қийматига бўлиш орқали аниқлаш мумкин.

Юқорида келтирган таҳлилларимиз «Ўзбектелеком» АК актив ва пасивларини қуйидаги бўлимларга бўлишимизга ва улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниқлашимизга имкон беради, яъни агар:

-юқори ликвидли активлар (A1) $\geq$ энг тез тўланиши лозим бўлган мажбуриятлар (П1);

-тез ликвидли активлар (A2) $\geq$ қисқа муддатли мажбуриятлар (П2);

-секин ликвидли активлар (A3) $\geq$ узоқ муддатли мажбуриятлар (П3);

-қуйи ликвидли активлар (A4) $\leq$ доимий пасивлар ёки капитал (П4) бўлса корхона баланси мутлақо ликвидли деб ҳисоблаш мумкин.

Биз келтираётган ушбу муносабатлар модели, фикримизча, компанияни лозим бўлган фаолият даври учун турли меъёрларсиз ва содда ҳисоб-китоблар ёрдамида тўлов қобилиятини ва ликвидлилигини аниқлашга имконият яратади [17]. Бу эса, айниқса менежерларга компаниянинг телекоммуникация хизматлари бозоридаги фаолиятини жорий ва стратегик баҳолашда енгиллак яратади.

4-БОБ. ТЕХНИКА ХАВФСИЗЛИГИ ВА МЕХНАТНИ МУХОФАЗА ҚИЛИШ

4.1. Алоқа корхоналари ва ташкилотларида меҳнат мухофазаси бўйича ишларни ташкил қилиш ва уларнинг бажарилиши устидан назорат

Алоқа ходимлари касаба уюшмалари ёки вилоят касаба уюшмалари кенгашининг техник назоратчиси исталган вақтда машина ускуналари, механизмлар мувофиқлигини, Техника Хавфсизлиги қоидалари талаблари, ишлаб чиқариш ва ёрдамчи биноларнинг санитар ахволини, санитария меъёрлари талаблари, меҳнат ва дам олиш режимига амал қилишни, махсус кийим-бош, махсус пойафзал, махсус озиқ-овқат ва химоя воситаларининг ўз вақтида берилишини текшириш учун алоқа корхонасини кўздан кечириш ҳуқуқига эга.

Хар бир корхонада касаба уюшма раиси сайланади, унинг қошида жамоа шартномасини бажарилишини назорат этувчи катта жамоат назоратчиси бошчилигидаги меҳнатни мухофаза қилиш комиссияси ишлайди, бахтсиз ҳодисаларни текширишда, шунингдек, ТХ қоидаларини билишларини текширишда иштирок этади.

Цехлар ва бўлимларда касаба уюшмалари аъзоларидан аппаратуралар, асбобларнинг яроқлигини, ишчи жойларда тўсиқларни, блокировкаларни, ҳисоблаш қурилмалари ва иситиш тизимлари ишини, ёритилиш ахволини назорат қилувчи ва тозалик ҳамда тартибга риоя этувчи меҳнат мухофазаси жамоат назоратчиси танланади. У ишчи жойида инструктаж (йўл-йўриқ) ўтқазилиши, цехнинг барча ходимлари томонидан Техника Хавфсизлиги йуриқномаларини ўрганиш, иш вақти ва тартиби режими, таътиллар берилиши, хордиқ кунлари, ишчиларни химоя воситалари билан таъминлашни назорат этади. Бутун аниқлаган камчилик ва нуқсонлар ҳақида жамоат назоратчиси цех устаси ёки бошлиғига хабар қилиши ва уни ишлаб чиқиши лозим. Меҳнат мухофазаси бўйича барча комиссия аъзолари жамоа

шартномасига кирувчи ММ бўйича тадбирлар ишлаб чиқишда иштирок этадилар.

Давлат инспекцияси.

Жамоа шартномаси хар йили ишчилар ва хизматчилар жамоаси номидан ва корхона маъмурияти томонидан ФЗМК ўртасида тузилади ва маъмурият, жамоа ва хизматчиларнинг ўзаро мажбуриятларини белгилайди. Шартнома 3 бўлимдан иборат. Меҳнат мухофазаси тўғрисидаги битимдан иборат.

1. Бахтсиз ходисаларни огохлантириш, олдини олиш бўйича тадбирлар.
2. Ишлаб чиқаришда касбий касалликларни олдини олиш бўйича.
3. Меҳнат шароитларини умумий яхшилаш бўйича.

Меҳнат мухофазаси бўйича тадбирларга ажратилган харажатларни бошқа мақсадларга сарфлаш қатиан ман этилади. Шартномада ижро учун муддатлар ва маъсулиятли шахслар кўрсатилади. Йил охирида меҳнат мухофазасига ажратилган маблағларнинг зичлаштирилгани ва тадбирлар бажарилгани тўғрисида хисобот тингланади.

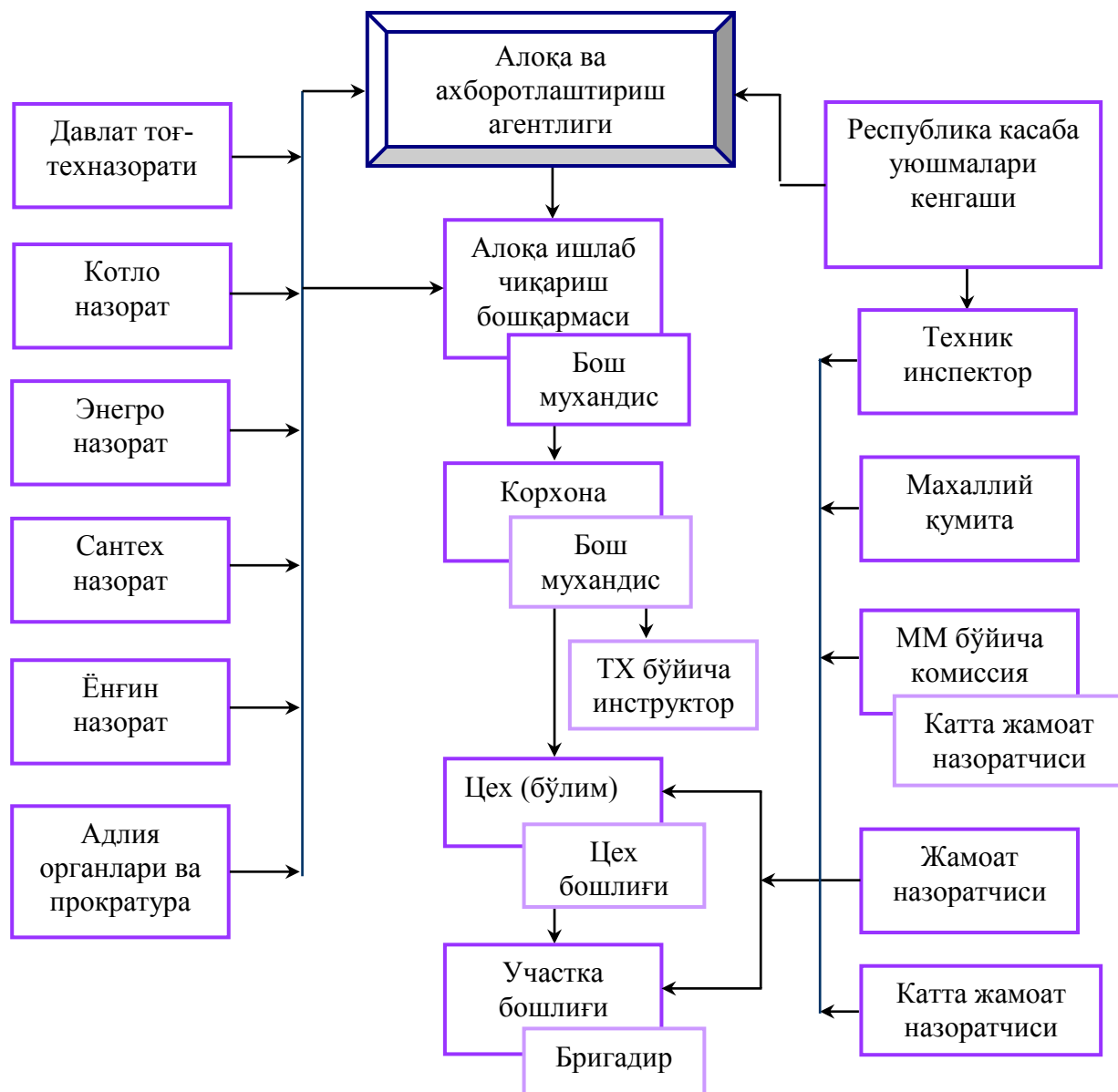
Алоқа корхоналаридан меҳнат мухофазаси бўйича ишларни ташкил қилиш, шунингдек, давлат ва касаба уюшмалари органлари томонидан назоратни ташкил қилишнинг таркибий жадвали 3.1.-расмда тасвирланган.

Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги меҳнат мухофазаси бўйича тадбирларни режалаштиради ва уларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга оширади.

Алоқа ишлаб чиқариш-техника бошқармаларида (АИЧТБ) меҳнат мухофазаси бўйича ишларни АИЧТБ бошлиқлари, бош мухандислар ва бошлиқ муовинлари уюштиради.

Корхона бошлиғи корхонада меҳнат мухофазасини ташкил қилиш учун жавоб беради, бош мухандис ва бошлиқ муовинлари ва меҳнат тўғрисидаги қонунчилик, ТХ қоида ва меъёрлари, ишлаб чиқариш санитарияси, уларга

бўйсунадиган бўлимлар, цехлар, участкаларда ёнғин хавфсизлигига риоя этилиши устидан тўлиқ маъсулдир.

4.1.-расм. Алоқа корхоналаридан меҳнат муҳофазаси бўйича ишларни ташкил қилиш

Меҳнат муҳофазаси бўйича ишларнинг бажарилиши устидан назорат учун бош муҳандисга бўйсунувчи меҳнат муҳофазаси бўйича муҳандис тайинланади.

Рахбар юқори хавфли ишлар рўйхатини билиши, химоя воситалари ва сақловчи қурилмалар яроғлилик ахволи ва мавжудлиги устидан кузатиб бориши, вентиляция қурилмалари, иш жойларининг ёритилиши, ишининг тўғрилигини текшириб бориши, шовқин ва тебранишларнинг камайишига эришмоғи, ишчи ва хизматчиларни ишлашнинг хавфсиз услубни уларга ўргатиш, сабоқлар уюштириши, техника хавфсизлиги қоидаларини нечоғлик билишларини даврий текшириб туриши лозим.

Рахбар, шунингдек, ТХ қоидалари ва меъёрларини бажармаган шахсларни ишдан четлатиши, агар инсонлар ҳаёти ва саломатлигига таҳдид солаётган бўлса, механизмлар ишини тўхтатиши, жабрланганга биринчи ёрдам кўрсатишни ташкил қилиш, бахтсиз ходисаларни тергов қилиш ва уларни олдини олиш юзасидан чоралар кўришда иштирок этиши лозим. Алоқа корхоналарида травматизмни камайтириш ва меҳнат шароитларини яхшилашга қаратилган тадбирлар ўтказиш устидан назоратни кучайтириш мақсадларида меҳнат муҳофазаси ахволи устидан 3-поғонали назорат жорий этилади.

Хар куни уста ёки бригадир жамоат назоратчиси билан бирга ишчилар ахволи, ускуналарнинг созлиги ва химоя воситаларининг яроқлилигини текширади. Нуқсонлар топилганда зудлик билан уларни бартараф этиш бўйича чоралар кўрилади. Агар носозликларни кучлари билан бартараф этиш мушкул, имконсиз бўлса, нуқсонуну носозликлар 3-поғонали назорат журнаliga қайд этилади.

Хар ҳафта цех бошлиғи катта жамоат назоратчиси билан ҳамкорликда цехда Меҳнат муҳофазасининг ахволини бирма-бир текширувдан ўтказди, уста томонидан билдирилган носозликлар бўйича қарорлар қабул қиладилар, аввалги текширувларда аниқланган камчиликларни бартараф этиш бўйича тадбирлар бажарилишини назорат қилади. Текширув натижалари цех бошлиғи ҳудди шу журналга ёзилади.

Хар ойда бош мухандис ва Меҳнат муҳофазаси бўйича мухандис корхона бўйича Меҳнат муҳофазасининг ахволини текширади, текширувнинг 1 ва 2 поғоналарида аниқланган нуқсонларни бартараф этилишини назорат қилади.

Текширув натижалари корхона бўйича буйруқ билан расмийлаштирилади.

Меҳнат муҳофазаси бўйича мухандис мунтазам ТХ қоидалари ва меъёрлари, ишлаб чиқариш санитарияси, юқори турувчи ташкилотлар фармойишлари, назорат қилувчи органлари ҳужжатларининг ижросини назорат қилади.

У янги қабул қилинган ходимлар билан илк йуриқномани ўтади, ТХ билимларини текшириш бўйича комиссиялар иши ва ишлаб чиқаришда бахтсиз ходисаларни тергов қилишда иштирок этади.

Хар йили корхоналар Н21-Т шаклида режа бажарилгани тўғрисидаги ҳисоботларни тузадилар ва уларни юқори турувчи хўжалик ва касаба уюшма ташкилотларига юборадилар.

Ҳисоботга ноқулай шароитларда ишловчилар сони ҳақида маълумотлар ва ҳисобот йилида меъёрларга мувофиқ ҳужжатлар киритилади.

Ҳисоботда реконструкция, капитал ремонт бўйича бажарилган ишлар ҳажми ва ишлаб чиқариш цехлар, умуман ТХ қоидалари ва меъёрлари талабларига жавоб бермайдиган участкаларни эксплуатациядан чиқариш тўғрисида маълумотлар бўлиши керак.

Мамурий-хўжалик ва инженер-техник ишчи меҳнат қонунчилиги ва меҳнат муҳофазаси қоидаларини бузсалар интизомий, мамурий ёки жиноий жавобгарликка тортилади.

Ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1. Хайфсан.

2. Ўртача ойлик иш ҳақининг йигирма фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорга жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу Кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади.

3. Меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Мамурий жазо—(огохлантириш ёки жарима) ТХ қоидалари ёки саноат санитарияси қоидалари бузилишида айбдор ходимга техник инспекция ва санитар назорат органлари томонидан огохлантириш ёки жарима солинади.

Меҳнат муҳофазаси қоидалари бузилиши, атроф-муҳит ифлосланиши устидан агар бу қонунбузарликлар оқибатида бахтсиз ҳодисалар чиқиши мумкин, инсонлар саломатлигига зарар етказса, мансабдор шахслар прокуратура органлари томонидан жиноий жавобгарликка тортилади.

4.2. Бино ва иншоотларни ёнғин ва портлаш хавфи бўйича гуруҳланиши

Бино ва иншоотларни ёниш ва портлашда мойиллик даражасини аниқлашдан мақсад уларда содир бўладиган ёнғин ва портлашлар оқибатида юзага келувчи бузилишларни ва одамларга хавфли ва даҳшатли таъсирини олдини олишдан иборат. Бино ва иншоотларни ёниш ва портлашга мойиллиги, уларнинг қандай ашёлардан қурилганлигига ва уларда мавжуд ишлаб чиқариш жараёнида ишлатилган ёки сақланадиган хомашёларнинг ёнувчанлик хусусиятлари билан белгиланади.

Технологик лойиҳалаш меъёри ва қурилиш қоидалари ва меъёрларига биноан саноат корхоналари ва омборлари ёниш ва портлаш хавфи бўйича 5-та тоифаларга бўлинади, жумладан А, В, В, G ва D. Буларнинг А ва В

тоифалари ёниш ва портлашга мойил. V ва G тоифалари бўлса фақат ёнишга хавфли деб ҳисобланади. D тоифа эса портлаш ва ёниш хавфи мавжуд эмас.

Бино ва иншоотларни бундай гуруҳланиши, уларда ишлатиладиган ёки сақланадиган енгил ёнувчи газсимон ва суюқ моддаларнинг буғлари ҳаво билан аралашганда, портловчи газли муҳитни ҳосил қилувчи агрегат ҳолати ва уларнинг алангаланиш ҳарорати (T_a)га биноан амалга оширилган.

A-тоифага ёниш ва портлаш хавфи мавжуд бўлган, чакнаб ёниш ҳарорати 28°C дан паст бўлган, ёнувчи газ ва енгил алангаланувчи суюқлик буғлари ҳаводаги кислород билан ёки сув билан бирикиш натижасида портлашга мойил хавфли босими 5 кПа дан ошиқ бўлган, газсимон аралашмалар ҳосил бўладиган, корхоналар киради. Бу гуруҳга кирувчи кимё саноатининг атсетон, олтингугурт, карбон, эфир, суперфосфат ва бошқа моддаларни ишлаб чиқарувчи корхоналарни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

B-тоифага ҳам ёниш ва портлаш хавфи бўлган, чакнаб ёниш ҳарорати 28°C данг юқори бўлган, енгил алангаланувчисуюқлик буғлари, ёнувчи чанг ва газлар ҳаводаги кислород билан, сув билан қоришганда хавфли, портловчи аралашма ҳосил қилувчи миқдорда бўлиб, улар ёнаётганда ҳонадаги хавфли босим 5 кПа дан юқори бўлади. Бунга аммиак ишлаб чиқариш саноатини мисол қилиб кўрсатишимиз мумкин.

V-тоифага фақат ёнувчи, яъни A ва B тоифаларга кирмайдиган саноат корхоналари, жумладан чакнаб ёниш ҳарорати 120°C дан юқори бўлган, ёнувчи қаттиқ жисмларни ишлаб чиқариш ва қайта ишлов бериш ҳамда ҳар хил ёқилғи моддаларни ишлатадиган саноат корхоналари киради. Бунга мисол қилиб, ёғочни қайта ишловчи мебелсозлик саноати, қоғоз, картон, тўл қоғоз ишлаб чиқарувчи корхоналарни кўрсатиш мумкин.

G-тоифага ёнмайдиган модда ва ашёларнинг қайноқ, чўғланган ёни эритилган ҳолатда ишлатадиган корхоналар киради. Бунга металлургия саноати корхоналари, иссиқлик ишлаб чиқариш марказлари ва буғхоналар мисол бўла олади.

D-тоифага ёнмайдиган модда ва ашёларнинг совуқ ҳолатда ишлатадиган ва сақлайдагн саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари киради. Масалан, тошни майдалаш, керамика ва цемент заводлари шулар жумласидандир.

Бино ва иншоотларни ёнғин ва портлаш хавфи бўйича гуруҳланиши, улардаги барча хоналарнинг ёниш ва портлаш моиллик тоифаси аниқлангандан сўнг белгиланади. Агар бинода А тоифага таалукли бўлса, унинг майдони бинодаги барча хоналарнинг умумий майдонидан 5%дан кам бўлмаса ёки сатҳи 200м^2 дан кўп бўлса, бу ҳолда бино А тоифага киради. Бинода ҳар хил тоифага таалукли хоналар мавжуд бўлса, А ва В тоифадаги хоналарнинг йиғинди майдони, қолган барча хоналар умумий майдонининг 5%дан кам бўлмаса ёки сатҳи 200 м^2 дане зиёд бўлса, бу бино В тоифага мансуб бўлади.

4.3. Ишлаб чиқариш жараёнидаги ёнғин хавфини таҳлил қилиш

Ишлаб чиқаришда ёнғинни келиб чиқишига, кўпинча ёнғин ёки электр хавфсизлиги қоидаларини кўпол равишда бузилиши, электр тармоқларини яхши ҳимояланмаганлиги, ёнувчи моддаларнинг сақлаш қоидаларини бузилиши ҳамда оловга нисбатан эҳтиётсизлик қилиш кабилар сабаб бўлади. Баъзан ёнғинни ёки портлашни келиб чиқишига, иншоотни лойиҳалаш вақтида бўлажак саноат корхонасини ёниш ва портлаш хавфи бўйича нотўғри тоифаланиши, яъни унда ишлатиладиган хомашёнинг ёниш ва портлаш хусусиятлари аниқ ҳисобга олинмаганлиги ҳам сабаб бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнида ёнғин хавфсизлигини тўла таъминлашда корхоналарни ёнғин хавфи бўйича тоифаланиши кифоя қилмайди. Бунинг учун ишлаб чиқаришда ёнғин ва портлашни келтириб чиқарувчи хавфли омилларни мукамал ўрганиб чиқиш лозим бўлади. Демак ишлаб чиқариш тартиботи жараёнида ёниш ва портлаш хавфи мавжудлигини қуйидаги тартибда аниқлаш мумкин:

1. Корхонада ишлатиладиган ёнувчи ва портловчи моддаларнинг турлари ва уларнинг миқдори аниқланади;

2. Ишлаб чиқариш тартиботи ва унда ишлатиладиган ёнувчи моддаларнинг ишлатилиш тартиби аниқланади;

3. Корхонадаги технологик ускуналардан ёнувчи моддаларнинг оқиб чиқишини мавжуд сабаблари ва ҳажми аниқланади;

4. Ёндирувчи ва портловчи манбаларни келиб чиқиш сабаблари аниқланади;

5. Содир бўлиши мумкин бўлган ёнғин сабабларини ва унинг эҳтимолий йўналишини, бинонинг лойиҳаланиш услубига ва ёнишга мойил бўлган пардозлов ашёларининг жойланишига қараб аниқланади ва ҳоказолар.

Технологик жараёнларни ёниш ва портлаш хавфини таҳлил қилишда, одатда технологик жараёнда қўлланиладиган тартибот услуби ва ишлаб чиқаришни меъёрий режалари, ҳамда ишлатиладиган ёнувчи моддаларнинг кимёвий хоссалари ҳақидаги маълумотлар атрофлича кенг ўргаанилади.

Технологик тартибот услуби ва ундаги меъёрий қоидаларга биноан қайси идиш ёки ускуналарда қандай ва қанча ёнувчи газ, суюқлик ёки бошқа моддалар борлиги ҳамда улар қандай босим остида ва ҳароратда ишлаши мумкинлиги ҳақида аниқ кўрсатмалар ифодали тарзда жараёни бошқарув пултида баён этилган бўлиши шарт.

Технологик жараёнда ишлатиладиган газлар ҳаво билан ёки кислород билан бирикмаган ҳолда ишлатилади. Газлар ускунадаги жумраклардан ёки техник носозликлар орқали чиқаётганда ҳаво билан бирикиши мумкин. Бундай ҳолатларда ёнувчи газнинг ҳаво билан аралашмаси таркибидаги миқдори унинг қуйи ёниш чегара миқдоридан кам, ёки юқори ёниш чегарасидан баланд бўлиши шарт. Яъни бу икки чегара орасида бўлиши ўта хавфли ҳисобланади.

Ёнувчи суюқ модда солинадиган идишлар хавфсизлик қоидасига биноан охиригача тўлдирилмайди, яъни идишларни шифти билан суюқлик сатхи орасида кейинчалик газ буғлари билан тўйинадиган ҳаво бўшлиғи мавжуд бўлади. Идишнинг тепа қисмида ҳосил бўладиган портловчи муҳитнинг юзага келиши, суюқлик буғлари билан тўйинган ҳаво аралашмасидаги ёнувчи буғнинг миқдори ва идишдаги суюқликнинг ҳароратига ҳам боғлиқ бўлади, яъни суюқликни ҳарорати унинг қуйи ва юқори ёниш ҳарорати чегаралари оралиғида бўлса, хавфли муҳит портлашга мойил бўлади.

Ишлаб чиқаришда содир бўладиган бундай шароитларда алангаланиб ёки портлаб ёнишга қуйидаги манбалар сабаб бўлиши мумкин: ёниб турган олов, чўғланиб қизиб турган ёнувчи буюм, механик ҳаракат ёки электр тармоғининг қизиши натижасида ҳосил бўладиган учқунлар ёки моддаларнинг ўзаро кимёвий бирикиши ва бошқалар.

Ёнғинга қарши умумий талаб ва қоидалар. Қурилиш майдонларида ёнғин хавфсизлигини таъминлашда иқтисодий самарадор ва техник жиҳатдан асосланган илғор ишлаб чиқариш усуллари ҳамда ёнғинни олдини олиш ва ўчиришнинг замонавий воситаларини қўллаш энг зарур омиллар жумласига киради.

Ёнғин хавфсизлиги бўйича тадбирлар қурилишни ташкиллаштириш ва ишни бажариш лойиҳаларида ишлаб чиқилади ва улар ёнғинни олдини олиш ва ўчиришни таъминлашга қаратилган бўлади. Бу тадбирлар «Қурилишни ташкил қилиш», «Ёнғ'ин хавфсизлиги», «Саноат корхоналарини бош тархи», «Ёнғ'ин хавфсизлиги», ҳамда Ўзбекистон Республикаси ИИВ ЁМББ томонидан тасдиқланган умумий қурилиш ишларида «Ёнғин хавфсизлиги қоидалари» асосида ишлаб чиқилади.

Қурилиш майдонининг мутасади раҳбарлари (участка бошлиғи, прораб, уста) ёнғин хавфсизлиги бўйича масъул ҳисобланишади ва қуйидаги талабларни бажаришлари шартдир:

-қурилишни ташкиллаштириш ва ишни бажариш лойиҳаларида акс эттирилган ёнғинга қарши тадбирларни ва уларга хос ёнғин хавфсизлиги қоидалари талабларини билишлари ҳамда барча ишчи ва хизматчилар томонидан уларни тўлиқ ва сўзсиз бажарилишини таъминлашлари ва назорат қилишлари;

-меъёрий ҳужжатларда кўрсатилган ўт ўчириш воситалари билан таъминлаш ва уларни ҳамма вақт ишлатишга тайёр ҳолда сақланишини таъминлашлари;

-қурилаётган бино ва ёрдамчи ижтимоий ва омборхоналарни ёнғин хавфсизлиги ҳолатини доимий назорат қилиб туришлари;

-электр ва иссиқлик тармоқларини қаровсиз қолмаслигини таъминлаш;

-қурилиш майдонида ўт ўчириш учун зарур бўлган сув таъминоти манбаларини аниқламасдан ва ўт ўчирувчи машинларни тўсиқсиз ҳаракатланишини таъминлай оладиган йўлларни ҳамда телефон-алоқа тармоқларини қурмасдан туриб қурилиш ишларини бошламасликни таъминлаш;

-ёнғин содир бўлганда зудлик билан ёнғинга қарши ҳудудий хизмат бўлимига хабар бериш ва бирламчи ўт ўчириш воситалари ёрдамида ёнғинни бартараф этишни таъминлаш.

Мухандис ва техник ходимларни ёнғиндан муҳофаза қилиш тадбирларини бажаришга ва шу йўл билан халқ мулкини асраб қолишга жалб қилиш мақсадида, маҳаллий Давлат ёнғин назорати ташкилотлари билан доимий алоқада бўлиб турадиган, хавфсизлик тадбирларини ўз вақтида бажарилишини назорат қилишда асосий омил ҳисобланадиган Ёнғин техник комиссиясини (ЁТК) тузиш зарур бўлади. Қурилиш майдонида ишлаётган ҳар бир ишчи ва хизматчи иш бошлашдан олдин Ёнғин техник минимуми (ЁТМ) бўйича хавфсизлик қоидаларига асосан махсус ўқитилиши ва тушунтиришлар олиб борилиши шарт. Бундай ўқув курсини ўтаган ишчи ва хизматчилар ўқиш якунида имтиҳон топширишлари лозим.

Тушинтириш жараёнида ишчи ва хизматчиларни ёнғин хавфсизлиги меъёrlари ҳамда қурилиш майдонига хос ёнғинга қарши тартиб ва қоидалар билан батафсил таништирилиши шарт.

Қурилиш муддати бир йилдан ортиқ давом этадиган катта қурилиш майдонларида ёниш ва портлаш хавфи мавжуд бўлган омборхоналар ва ёрдамчи ижтимоий бинолар ёнғиндан муҳофазаланган бўлишлари, яъни ёнғин даракчилари тизими билан жиҳозланган бўлишлари мақсадга мувофиқдир. Қисқа муддатли қурилиш майдонларида эса бундай тоифадаги бино ва хоналар олдида бирламчи ўт ўчириш қалқонларини ўрнатиш ва етарли сув таъминоти манбалари кифоя бўлади.

Қурилиш майдонларининг ҳажми ва ёнғин келиб чиқиш эҳтимолига қараб бир ёки бир нечта ихтиёрий ёнғинга қарши ёрдамчилар гуруҳи тузилади. Ҳар бир сменада 4-6 кишидан иборат ишчи ёрдамчи гуруҳ бўлиши керак.

ХУЛОСА

1. Телекоммуникация хизматлари бозорини ривожлантиришда унинг фонд бозоридаги иштироки, ўзлик ва жалб этилган маблағлари ўртасидаги муносабат каби молиявий механизмлар муҳим аҳамият касб этади. Ушбу механизмларни компанияга фойда келтиришини таъминлаш учун риск ва молиявий левεριж каби омилларни таҳлил этиш ва уларни самарали равишда оптималлаштириб бориш лозим.

2. Мамлакатнинг телекоммуникациялар бозорини ривожлантириш бўйича ҳуқуқий асосларини шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин, улар 14 та қонун билан таъминланмоқда:

- алоқа ва ахборотлаштириш соҳасидаги фаолиятни тартибга солувчи;
- интеллектуал мулк ҳуқуқий муҳофаза қилинишини таъминловчи;
- ахборот истеъмолчиларининг ҳуқуқларини кафолатловчи қонунлардир.

Мамлакатда телекоммуникациялар тизими ва унинг хизматлар бозори турли босқичларни босиб ўтган. Бунда замон ва макон талабларидан келиб чиқиб ушбу бозорни шаклланиб, ривожланишида унинг қонуний-меъёрий асослари ҳам такомиллашиб борган, ушбу хизматлар бозори, нафақат маъмурий (административ), балки соф бозор иқтисодиётининг усули бўлган - иқтисодий механизмлар асосида ҳам такомиллашиб бормоқда.

3. «Ўзбектелеком» АК бугунги кунда мамлакатимиз телекоммуникация хизматлари бозорида етакчи мавқега эга эканлигини кўрсатади. Унинг молиявий салоҳияти кейинги йилларда кескин ошган. Компания келгусида бош вазифа сифатида молиявий барқарорликни сақлаб қолиш, филиаллар ўртасида молиявий хисоботлар юритиш ва назорат этиш тизимини замон талаблари даражасида ташкил этиш ва тинимсиз янги технология ва хизмат турларини жорий этишга қаратиши лозим.

4. «Ўзбектелеком» АК халқаро хизматлардан олган даромадлари хисобидан маҳаллий хизматлари бўйича харажатларини қопламоқда ёки шаҳарлараро хизматлар халқаро хизматларнинг «боқимандаси» ҳолатида

фаолият кўрсатмоқда. Телекоммуникация хизматлари бозори мамлакатга валюта тушумларини оширишнинг йирик йўналиширидан биридир. Айниқса халқаро телекоммуникация хизматлари бозорида олиб бориладиган кенг миқёсдаги стратегик маркетинг ва менежмент тадқиқотлари, молиявий оқимлар ва ҳисоб таксаларининг ўзгариш динамикасини тўғри таҳлил этиб, йўналишларни оптималлаштириб бориш жараёнлари бугунги кундаги глобаллашув жараёнларида мамлакатни салмоқли ижобий тўлов балансига эришишига кўмаклашади. Шунинг учун, соҳада кесишган субсидиялашдан воз кечиш ва эгилувчан тарифлар тизимини жорий этиш тавсия этилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Ўзбекистон Республикаси қонунлари

1. Ўзбекистон Республикасининг ахборот-коммуникация соҳасига оид қонунлари: «Алоқа тўғрисида», «Радиочастоталар спектри тўғрисида», «Телекоммуникациялар тўғрисида», «Почта алоқаси тўғрисида», «Электрон рақамли имзо тўғрисида», «Электрон ҳужжат айланиши тўғрисида», «Электрон тижорат тўғрисида», «Ахборотлаштириш тўғрисида»
2. Ўзбекистон Республикасининг умумиктисодий характердаги қонунлари: «Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаш тўғрисида», «Табийий монополиялар тўғрисида», «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида», «Давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш тўғрисида»

Ўзбекистон Республикаси Фармони

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш тўғрисида»ги 2002 йил 30 майдаги Фармони.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

4. «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2002 йил 6 июндаги 200-сон;
5. «Товар бозорларида монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобат тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1997 йил 31 мартдаги 165-сон;
6. «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳаражатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 1999 йил 5 февралдаги 54-сон;

7. «Телекоммуникациялар ва почта алоқаси соҳасида бошқарув тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2000 йил 27 ноябрдаги 458-сон;
8. «Телекоммуникациялар соҳасида фаолиятлари кўрсатиш ҳукуқи учун давлат божи миқдорларини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2001 йил 24 октябрдаги 421-сон;
9. «Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 24 октябрдаги 421-сон қарорига қисман ўзгартиришлар киритиш тўғрисида»ги 2001 йил 16 ноябрдаги 453-сон;
10. «2001-2005 йилларда компьютер ва ахборот технологиларини ривожлантириш, «Интернет» ахборот тизимларига кенг кириб боришни таъминлаш дастурини ишлаб чиқишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2001 йил 23 майдаги 230-сон;
11. «Ўзбектелеком» Акциядорлик компаниясини хусусийлаштиришга тайёрлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2001 йил 27 ноябрдаги 488-сон;

Ўзбекистон Республикаси Президенти асарлари

12. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 1995 й.
13. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-иҷтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. - Т.: Ўзбекистон, 1995 й.
14. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг 1999 йил 14 апрелдаги биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ўн тўртинчи сессиясидаги маърузаси. - Т.: Ўзбекистон, 1999 й.
15. Каримов И.А. Жаҳон молиявий – иқтисодий инқироzi, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. Тошкент, Ўзбекистон, 2009 й.

16. Каримов И.А. Асосий вазифамиз – ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. Тошкент, Ўзбекистон, 2010 й.

Илмий адабиётлар

17. Арипов А.Н. Современные тенденции развития телекоммуникаций - Т. Т. Мат-лы международной конференции «Экономика Узбекистана: Углубление экономических реформ и либерализации», ТГЭУ, 22-23 октября 2002г.
18. Арипов А.Н. Состояние и перспективы развития телекоммуникаций в Республике Узбекистан. – журн. «Экономический вестник Узбекистана», №6. 2003. стр.28-32.
19. Арипов А.Н. Тенденции развития телекоммуникаций в Республике Узбекистан. – М., журн. «Электросвязь», №8, 2003.
20. Арипов А.Н., Иминов Т.К. Состояние и перспективы развития сферы телекоммуникаций республики Узбекистан Мат-лы 1-ой Международной конференции по телекоммуникациям в Центральной Азии и Каспийском регионе. Стамбул, Турция 22-24мая
21. Арипов А.Н., Иминов Т.К., Инвестиционная политика развития телекоммуникаций. - Т. Мат-лы международной конференции «Техника и технология дистанционного обучения», ТУИТ, 13-14 май 2002г.
22. Арипов А.Н., Иминов Т.К., Совершенствование ценообразования на услуги телекоммуникаций. Т. Мат-лы международной конференции «Экономика Узбекистана: Углубление экономических реформ и либерализации», ТГЭУ, 22-23 октября 2002г.
23. Арипов А.Н., Махмудов М.М. Ценовая политика и методология формирования тарифов на услуги телекоммуникаций. – Журн. «Экономический вестник Узбекистана», №6. 2003. стр.36-39.
24. Арипов А.Н., Мирзахидов Х.М. Совершенствование организации системы управления маркетингом услуг телекоммуникаций. Ж., «Экономический вестник Узбекистана», 2003, № 8-9, стр.49-50.

25. Буткеева Т.М. Методологические подходы к установлению тарифов в рыночной среде. Республиканский семинар «Внедрение новых технологий и либерализация рынка почты и телекоммуникаций». - Т.: УзАПИТ, НТО РЭС 2001.
26. Варакин Л.Е. Введение в теорию развития инфокоммуникаций. - Труды международной академии связи, 2000, № 2
27. Государственное регулирование рыночной экономики. - М.: «Дело», 2002г.
28. Гринберг А.С., Король И.А. Информационный менеджмент. М.: Юнити –Дана, 2003.
29. Информационные технологии управления. / Под ред. Г.А. Титоренко. М.: ЮНИТИ, 2002 г., стр. 6-12.
30. Информационные технологии. Под ред. Титоренко. М.: Юнити –Дана, 2002.
31. Кожакин В. Приватизация и реструктуризация – источники повышения эффективности отрасли связи и информатизации. Ж «Экономический вестник Узбекистана», 2003, №6, стр.21.
32. Махмудов М.М. Роль отрасли связи и информатизации. Журн. «Экономический вестник Узбекистана», №6. 2003. стр.17-20.
33. Молл Е.Г. Управление карьерой менеджера. СПб.: -Питер, 2003.
34. Мухитдинов Х.А., Иминов О.К. Телекоммуникация хизматлари бозори ривожланишининг молиявий асослари. Тошкент, “Академия” нашриёти. 2006.
35. Мухитдинов Х.А. Ўзбекистонда ахборот - коммуникация технологиялари ҳолати ва истиқболи. Ж. “Ўзбекистон иқтисодий ахборотномаси. Т., 2009й., №5, 10-16-б.
36. Отрасль связи в 2002 г.: Итоги и надежды. Ж. «Вестник связи», М., 2003 г., № 5, стр. 16

37. Попов С.Г. Основы маркетинга: Учебное пособие. – М. «Ось–89», 2002г.
38. Рейман Л.Д., Совершенствование системы государственного регулирования отрасли телекоммуникаций. С. Петербург, 2000
39. Ременников В.В. Разработка управленческого решения: Уч. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001 г.
40. Средства информатизации государственных предприятий и коммерческих фирм: Справочное пособие / Под общ. ред. Реймана Л.Д. – М.: ФИОРД-ИНФО, 2002 г.
41. Хэзлитт Г. Типичные ошибки государственного регулирования экономики. – М.: Серебряные нити, 2000 г.
42. Чернова Г.В., Кудрявцев А.А. Управление рисками. М.: -Прогресс, 2003
43. Шибаршова Л.И. Развитие сферы почты и телекоммуникаций Республики Узбекистан в период рыночных преобразований (макроэкономические аспекты). Автореферат на соискание ученой степени док.эк.наук. Т., 2000.
44. Aripov A.N., Iminov T.K, The state and prospects of the development of telecommunications sphere of the Republic of Uzbekistan 1-st International Caspian and Central Asian telecoms conferens. Istanbul, Turkey, 2002, 22-24 may.
45. www.uzreport.com
46. www.gov.uz
47. www.tuit.uz
48. www.aci.uz
49. www.google.uz
50. www.pochta.uz
51. www.ziyonet.net

